ТЕМА 10. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Т.Г.ШЕВЧЕНКА, М.І.КОСТОМАРОВА, П.О.КУЛІША

10.1. Цілитель людських душ

Т.Г.Шевченко

Незборима совість української нації Тарас Григорович Шевченко (1814-1861) не залишив якихось праць з етнопедагогіки, однак більшість його поетичних і прозових творів - то свідчення глибокого знання психології рідного народу, його побуту, звичаїв, вірування, моралі і духовних цінностей, господарської діяльності, народно-поетичної, музичної і художньої (малярської) творчості, народних промисл і ремесел. Творчість Т.Г.Шевченка і його життя виховують національну самосвідомість, фактично стоять на сторожі генофонду нації, її збереження.

Будитель народу, Буремний Кобзар, символ України - таким знає світ Т.Г.Шевченка, якого вшановує кожна українська сім'я, кожен учень і педагог національної школи.

Смислом його життя було служіння рідному народу. Батьківщині, своїм геніальним талантом він намагався виховати і в читачів такої ж сили почуття любові і вірності їм:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Т.Г.Шевченко своєю багатогранною творчістю славить сяйво знань, схиляється перед людською вихованістю і інтелектом, кланяється чемності, повазі до літніх, і саме ці категорії, як відомо, завжди були об'єктом народної педагогіки, народного уявлення про сім'ю і виховання, про роль батьків і дорослого оточення дітей. Він тужить і плаче над знедоленими дітьми, сирітками ("Мені тринадцятий минало,...", "І золотої, і дорогої..."); він бачить першопричиною тому державний устрій... Кожен твір Т.Г.Шевченка, кожен епізод його творів і власної долі - то картинка із життя, яка не лише констатує, а виховує, кличе до правди, сталить серця любов'ю до народу і гнівом до визискувачів. Хочемо ми того, чи ні, а саме етнопедагогічне бачення життя, революційна позиція Т.Г.Шевченка зробили його незборимою совістю української нації, її Буремним Кобзарем.

Пророк і Будитель Т.Г .Шевченко своїми творами стояв на сторожі людської душі," її високого рівня духовності, адже він жахався можливості

прояву невідтворного розпаду душі:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше - спати, спати
І спати на волі...

І хіба таким застереженням Пророк не зазирає в душі українців, кому випало розбудовувати державність незалежної України? Так, Т. Г.Шевченко тонко розумів склад душі українця, її зведення, духовного збагачення і ... можливого розпаду аж до загибелі людини, якій часто передував розпад душі.

У світоглядній позиції Т.Г.Шевченка значне місце посідають педагогічні погляди поета, більшість творів якого фактично є педагогічними настановами, педагогічною мудрістю, що високо майстерно "одягнена" в лати поетичного слова.

Не дуріте самі себе,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
І свого не цурайтесь.
/"І мертвим, і живим..."/

Так міг сказати лише мудрий педагог, хто чітко бачить і глибоко розуміє складні психолого-педагогічні процеси, що відбуваються в ході формування людської особистості в сім'ї, в навчальному закладі та засобами самоосвіти, самовиховання і самовдосконалення особистості дитини, підлітка, юнака чи вже дорослої людини.

Практично усе своє тривожне і буремне життя Т.Г.Шевченко був прихильником і пропагандистом досягнень української етно педагогіки, її надбання, що трансформовані в основу кожного твору славетного письменника і особливо тих, що спрямовані на навчання, розвиток, освіту і виховання молоді, закликають до перемоги світла знань над темнотою рабства. Як мислитель і політичний діяч Т.Г.Шевченко особливо близько брав до серця відсутність зв'язку офіційної освіти і шкільної практики з народною педагогікою, з народним життям, традиціями сімейного виховання.[1]

Саме тому поетичні і прозові твори Т.Г.Шевченка пересипані цитатами з багатьох народних дум: "Іван Коновченко", "Про пирятинського Поповича Олексія", "Втеча трьох братів з Азова", "Сава Чалий", "Самійло Кішка", багатьох пісень.

Т.Г.Шевченко - унікальне явище в українській культурі. Великий вінок поетичних почуттів, навіяних фольклором і етнопедагогікою, розквітає в

---

[1] Ступак Ю.П. Т.Г.Шевченко і народна педагогіка //Народна творчість та етнографія, 1964. - № 2. - С. 86.

повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", в листах до Я.Кухаренка, А.Маркевича, М.Лазаревського, М.Йосипа, в "Журналі", - буквально у кожному художньому творі та епістолярній спадщині Великого Кобзаря.

Етнопедагогіка і фольклор для Т.Г.Шевченка передусім виразники мистецького і культурного генія народу, його характеру, волі, душі, соціально-громадських ідеалів.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос - більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує...
("Ну що б, здавалося, слова").

То ж "голос той і ті слова ідуть між люди", бо етнопедагогіка своїм інструментарієм, своєю зброєю, засобами більш спирається на усне і писемне мовлення, що збуджує і формує почуття і "думу вольную на волю..."

Чи це не кінцева мета етнопедагогіки - виховати справді вільну людину вільного демократичного суспільства суверенної держави?

Розуміючи цю благородну і архівеличаву місію народної педагогіки та української етнопедагогіки, фольклору та етнографії, їх впливу на формування свідомості і світоглядності, моральних якостей і духовного багатства особистості Т.Г.Шевченко мовить:

Воскресну Нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...
("Подражание II псалому").

Ставши охоронцем слова рідної мови, Т.Г.Шевченко закликав зрозуміти, пізнати таїни рідної мови, бо людина без любові до материнської мови не може бути вірною ні своєму народові, ні державі.

Пророцтво Т.Г.Шевченка виходило з глибокого розуміння генотипу українців, тривалості важливого шляху відтворення втрачених закодованих природою в людській пам'яті національно-ментальних ознаків (характеристик).То ж цілком педагогічне аргументовано, психологічно доведений до відчайдушності, поет вигукує :

Німець скаже: "Ви моголи".
"Моголи, моголи!"
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: "Ви слов' яни".
"Слов' яни! Слов' яни"

Славних прадідів великих
Правнуки погані!

Образне бачення проблеми, її пізнавально-виховне сприйняття і відтворення дозволили поетові досягти такої сили узагальнення, що виступає водночас і як геніальна поезія, і як етнопедагогічна мудрість:

- Пам'ятайте завжди: Ви ж українці, спадковуєте давній і великий талановитий та безсмертний народ.

Об'єктивно життя і творчість Т.Г.Шевченка мали епохальне значення. В історії української педагогічної думки, освіти та шкільництва склалися стереотипи трьох епох:

- школа, освіта, учительство і педагогічна думка дошевченкової епохи;
- школа, освіта, учительство і педагогічна думка Шевченкової доби;
- розквіт педагогічної думки і прогресивного руху учительства пошевченкового періоду розбудови теорії і практики шкільництва і освіти.

Шевченкова доба бунтарства дала життя сотням, коли не тисячам, визначних і відомих, просто вчителів, і щиросердних трударів освітянської ниви, тих, чиє життя-подвиг не лишилось документально зафіксованим, але без цього подвигу неможливо було б підійти сьогодні до національної школи і національної педагогіки України.

Шевченка як громадянина і патріота не могли не хвилювати проблеми української школи.

10.2. Т.Г.Шевченко про народну школу та освіту.

Т.Г. Шевченко глибоко знав стан народної освіти. У ряді поетичних творів ("Наймичка", "І мертвим, і живим..."), повістях ("Близнецы", "Княгиня", "Прогулка с удовольствием и не без морали", "Щоденнику" та інших) він започаткував педагогічні ідеї, які значно вплинули на формування педагогічної думки в Україні.

Перш за все просвітитель обстоював право свого поневоленого народу на рідну школу, його глибоко обурював той стан, в якому вона перебувала. По суті українська школа була знищена і заборонена російським царизмом.

І почалося це ще з 1720 р., коли цар Петро І видав Указ про заборону друкування книжок українською мовою.

Згодом у всіх навчальних закладах (Київсько-Могилянській Академії, Харківському, Чернігівському та Переяславському колегіумах) російська мова стала мовою викладання, а українська забороняється. Крапку над українськими школами поставив царизм у 1786 р., коли були закриті всі національні школи (школи грамоти з мандрівними дяками, полкові та інші), і замість них встановлюється єдина російська система народної освіти у складі головних і малих народних училищ. Церковні школи ревізуються, вчителі бе-

руться на облік, навчання в них ведеться російською мовою.

Широкі маси українського народу були позбавлені навчання у нових школах, та й сам зміст освіти у них був антинародний: в школах заборонялася українська мова, історія рідного народу, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти, школа перетворилася у знаряддя денаціоналізації, русифікації українського населення.

Це непокоїло поета, і він підняв свій голос на захист прав українців, розбуджуючи їхню свідомість, національну гідність.

Велику надію покладає просвітитель на народну школу як засіб поліпшення життя народу, його пробудження й усвідомлення свого рабського стану.

Народна школа, на думку Т.Г.Шевченка, повинна бути доступною для всіх дітей. В ній діти мають одержувати міцні і глибокі знання, всебічно розвиватися. Рідна школа повинна задовольняти потреби свого народу і діяти на засадах народності.

Велику роль у народній школі поет надає особі вчителя, справу якого вважає найвищою мірою благородною і серйозною. Народний учитель беззавітно служить людям, своїй батьківщині. Саме таким педагогом був для Шевченка І.П.Котляревський, змальований ним у повісті "Близнецы". В противагу йому поет у ряді своїх творів описує бездарних і обмежених учителів, які своєю нікчемністю не могли сприяти розвитку учнів. Частина з них були садистами, знущалися над дітьми. Так, дяк Совгиря "бъет, бывало, а самому лежать велит, да не кричать, а не борзяся й явственно читать пятую заповедь. Настоящий спартанец!"[1]

Народний вчитель має бути доброю, високоморальною людиною, носієм духовності свого народу.

Т.Г.Шевченко розвінчує політику царизму, який дбав не про освіту, а затемнення народу. Робилося це тим, що шкіл було дуже мало, більша частина дітей не охоплювалося навчанням. А ті діти, яким випала доля навчатися, одержували примітивні знання, бо вчилися здебільшого у церковно-приходських школах малограмотними дячками.

Не кращу освіту одержувала і дворянська молодь. В інститутах шляхетних дівчат, кадетських корпусах у дітей вбивалися їхні задатки, кращі людські якості, одержані від природи та батьків. Освіта в них була збідненою, основна увага приділялася виробленню дворянських манер та моралі. У своєму знаменитому "Щоденнику" поет записав свої враження, які він виніс від відвідання Нижегородського інституту шляхетних дівчат. Він обурюється низьким рівнем естетичної культури у навчальному закладі, а з приводу безграмотності кращого випускника кадетського корпусу 22 жовтня 1857 р. він залишив такий запис: "Что же посредственные й худшие

[1] Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. Т. 2. - К., 1955. - С. 130.

воспитанники, сели лучший из них безграмотный й вдобавок пьяница? Проклятие вам, человекоубийцы - кадетские корпуса!" [1]

Народність поет розумів як засіб патріотичного виховання молоді, прищеплення їй святого почуття любові до рідного краю, до знедоленого українського народу. Досягається це шляхом вивчення історії своєї батьківщини, безпосереднім життям з народом, боротьбою за його щастя.

Т.Г.Шевченко засуджує українське панство та інтелігенцію, які зрадили свій народ, плазували перед царатом, аби здобути нові привілеї і ще нещадніше пригноблювати своїх "братів незрящіх гречкосіїв" Появі та зростанню таких "земляків" сприяла колонізаторська політика царату в Україні, серцевиною якої була денаціоналізація української школи, русифікація населення. Поет картає інтелігенцію за прояви національного нігілізму, що привело її до повного душевного спустошіння, спідління. Засуджуючи колоніальну політику в галузі освіти в Україні, Т.Г.Шевченко закликав не до відрубності вітчизняної школи, а обстоював всебічну широку освіту української молоді.

У повчальному посланні "І мертвим, і живим..." Т.Г.Шевченко звертається до земляків-інтелігентів аби останні схаменулися і обстоювали народні права, служили трудовому люду. Він застерігає, що тих, хто зрікся свого народу, його історії, культури, мови, чекає зневага і осуд.

Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють.

Це застереження поета і сьогодні слушне, бо явище національного нігілізму та космополітизму, грубих порушень національної політики в Україні досягла свого апогею, його породженням є зрада інтересів України, споживацьке ставлення до життя, паразитизм, злочинність, схилення перед псевдодуховними цінностями, алкоголізм, наркоманія тощо.

Поет показує, що шлях до національного відродження лежить через усвідомлення своєї історії, національної гідності.

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини? Яких батьків?

---

[1] Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 6-ти т. - К., 1963. - Т. 5. - С. 154.

Ким? за що закуті?...

Ця порада Т.Г.Шевченка як ніколи актуальна і у наші дні, коли має місце процес духовного відродження та відновлення суверенної України. Велику роль у вихованні дітей Т.Г.Шевченко надавав матері. Поет глибоко знав, як із благоговінням оспівана у фольклорі жінка-мати ("На сонці тепло, а біля матері добре","Нема у світі цвіту яскравішого над маківочки, нема і роду рідніщого над матіночки", "Немає у світі такого краму, щоб купити маму" тощо). У поемі "Наймичка" Т.Г.Шевченко проявив себе співцем материнства, зворушливо розкривав силу материнської любові:

Дитя моє!
...Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе.

Змальовуючи страждання матері-наймички, поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим започаткував в українській педагогіці культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим...
... І перед нею помолюся,
мов перед образом святим...

Поета турбував стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не вчилися, а дівчат-дворянок у привілейованих закладах вчили тільки світських манер, не розвивали їхній розум, духовність. Т.Г.Шевченко, як гуманіст, обстоює рівність хлопців і дівчат у навчанні, стоїть за надання жінці повноцінної освіти.

Високу оцінку надає поет родинному вихованню. У трудовій сім'ї, на його думку, діти зростають працьовитими, духовно багатими. Сім 'ї мають створюватися на підставі любові, спільна праця є основою життя дорослих і дітей. Тому поет вчить молодь, особливо дівчат, обачливості у коханні, застерігає від спокус, зради. Йому болить доля матерів-одиначок, дітей-безбатченків ("Катерина", "Наймичка"). Твори Т.Г.Шевченка цього циклу - то стогін народу над сплюндрованою долею, то ствердження краси і величі українців засобами викриття їх катів різних мастей...

Захоплюючись вихованням дітей у селянських сім' ях, поет засуджує його у дворянських родинах ("Прогулка с удовольствнем и не без морали", "Близнецы" та інші твори). У них часто матері відмовляються від згодування своїх дітей, а робить це наймана жінка:

І не знають, як ті діти
У них виростають,
Бо матері там немає,

А мамку наймають.

В останні роки свого життя Т.Г.Шевченко намагався бути корисним рідній школі. Він радісно зустрів звістку про відкриття на Україні недільних шкіл і для них написав "Букварь Южнорусскій" (1861 г., Санкт-Петербург), який посідав одне з провідних місць в історії освіти і культури України.

"Букварь Южнорусскій" як одна з перших навчальних книг українців, має розділи: азбука, склади, цифри, лічба, текстовий матеріал, на якому вчаться читати. Його справедливо можна вважати новаторським, бо він значно відрізняється від попередніх букварів того часу (Шейковського, Гаццука, Золотова, що націлювали дітей на вивчення незрозумілих складів, назв букв) і заохочував учнів до свідомого читання, осмислення прочитаного.

Буквар мав приказки та прислів"я, на яких Т.Г.Шевченко прагнув формувати юні душі майбутніх освічених співвітчизників.

"Казав пан: "Кожух дам", - та й слово його тепле", "Багато панів, а на греблю й нікому", "З дурнем не борись, а з багатим - не судись".

Отакі народні перлини пропонує читати маленьким українцям Шевченків буквар (с. 23-24). Пригадаймо, у "Кобзарі": "Кругом неправда, все мовчить...". У букварі Т.Г.Шевченко ті ж самі ідеї передав народними творами: "Брехнею увесь світ пройдеш, та назад не повернешся", "З брехні не мруть, та віри більш не ймуть", "Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі".

Отак от: із величезного, вічно живого джерела афористичних творів кришталевої чистоти Т.Г.Шевченко зачерпнув саме ці, що стверджують одвічне народне ставлення до Правди і до Кривди як до моральних категорій, виразників високої духовності.

Ніхто не зможе так сформулювати своє ставлення до ледарів чи хвальків, як зробив це український народ ще в давні часи: "Або ти, тату, йди по дрова, а я буду дома, або я буду дома, а ти йди по дрова", "Ледачому животові і пироги вадять", "Аби мені місяць світив, а зорі я й кулаком дістану", - доносить до сьогодення Шевченків буквар.

Використання фольклорних творів у букварі для читання і для виховання справжніх патріотів, власне, започатковане Т.Г.Шевченком, хоча до того в одній з перших українських граматик така спроба уже мала місце.[1]

Включив до букваря Т.Г.Шевченко і думи "Про пирятинського Поповича Олексія" і "Про Марусю Богуславку".

Думою про пирятинського лицаря-звитягу писаря Олексія Поповича поет виховував у дітей вірність своєму народові, його звичаям, обрядам, любов і повагу до отця з матір'ю, до ріднокраю. Благородний Олексій Попович - мужній воїн, який ладен принести себе в жертву заради врятування друзяків-козаків.

В образі Олексія Поповича Т.Г.Шевченко розгледів значні виховні

[1] Павловский А. Грамматика малороссийского наречия: Фразы, пословицы и поговорки малороссийские. - Спб., 1818.

потенціальні можливості у формуванні основ почуття національної самосвідомості, патріотизму і героїзму, найкращих рис, що властиві українцям. Тому й включив думу до букваря, цитував рядки з неї, знав напам'ять.

Дума ніби між іншим свідчить про високу культуру тогочасного українського суспільства, в якому козаки святе письмо знали, уміли читати, писати, любили народні колискові та історичні пісні, глибоко і сумлінно дотримувалися віри своїх пращурів...

Дума про Марусю Богуславку у Шевченковому букварі має лише іншу назву, а текст традиційний, що вперше опублікований ще 1856 року. [1]

Маруся Богуславка - легендарна постать в історії нашої міфології і культури. Можливо, що ця героїня колись мала свій конкретний прообраз, як уславлена віками Маруся Гордіївна Чурай - преславна українська піснетворка, і українська етнопедагогіка чітко визначила своє ставлення до улюбленого поета, хто збагатив скарбницю народної мудрості власними творами, які у свою чергу стали народним надбанням. Тому на честь Т.Г.Шевченка, вшановуючи його безсмертя, фольклористика України зберігає народні твори різних жанрів, що є виразниками складного явища взаємозв"язку і взаємовпливу, взаємозбагачення і взаємозумовлення явища фольклоротворення і літературно-педагогічного процесу:

- Шевченкове перо царя за серце зашкребло.
- Тому свідомим став, що "Кобзаря" прочитав.
- Великий Буремний Тарас боровся за душі кожного з нас.
- Шевченко багато чого знав, тому й славу всесвітню замав.
- Шевченків "Кобзар" для народу великий дар: хто його читає, той про Україну дбає.

Виключна вимогливість до особистої творчості, до фольклору і етнопедагогіки дали разючі результати - переважна більшість поетичної спадщини Т.Г.Шевченка стала народною: одних лише народних пісень на слова Безсмертного Кобзаря науковцями зафіксовано близько 80 та понад 105 варіантів на них ("Реве та стогне Дніпр широкий...", "Ух, ух, солом'яний дух, дух", "Така її доля") [2].

І кожна з цих пісень як і всіх його творів,- то не просто вихователь, то - найкращий вихователь і організатор народних мас, найкращий засіб формування найкращих людських почуттів та ще й на найкращих традиціях рідного народу.

Шевченко мріяв про той час, коли

І на оновленій землі
Врага не буде супостата,

---

[1] Записки о Южной Руси /Сост. П.Кулиш. - Спб., 1856. - Т. 1. - С. 210 – 214.

[2] Народні пісні на слова Тараса Шевченка. - К., 1961

А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

У пробудженні свого народу первинну провідну роль поет надає рідній школі, вчителеві.

10.3. Освітня політика Кирило-Мефодіївського товариства, просвітня діяльність М.І.Костомарова та П.О.Куліша.

Таємна політична організація "Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія" (така первинна офіційна назва), заснована у грудні 1845 р., складалася із відомих прогресивних діячів України МЛ.Костомарова (1817-1888), М.Л.Гулака (1822-1899), В.М.Білозерського (1825-1899). Потім крім Т.Г.Шевченка кирило-меіодіївцями стали 0.В.Маркевич (1822-1867), П.0.Куліш (1819-1897), І.Я.Посяда (1823-1894), О.О.Навроцький (1823-1892), Г.А.Андрузький (1827- ?) та інші. Варто назвати, що слідчі справи містять прізвища 93 осіб, причетних до Кирило-Мефодіївського товариства.

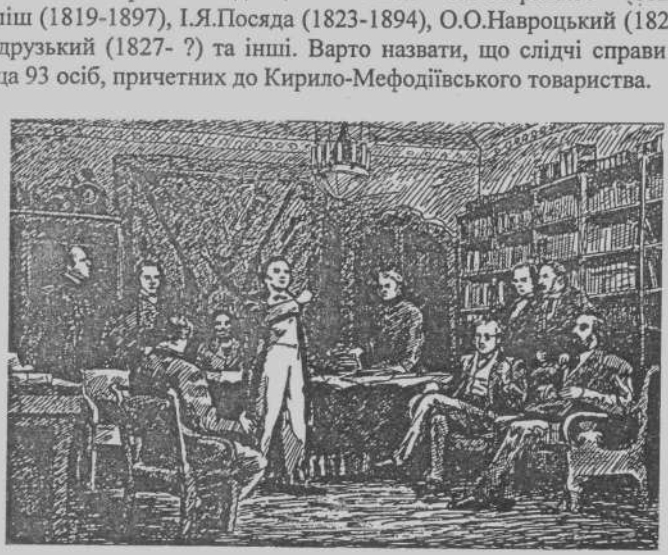

Т.Г.Шевченко серед членів Кирило-Мефодіївського товариства.
(За малюнком худ. С.Гроша).

Незважаючи на короткочасне існування (грудень 1845 р. - березень 1847 р.) товариства, його учасниками був вироблений і прийнятий "Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", а також програма - "Книги буття українського народу" (відомі під назвою "Закон божий") та "Головні правила товариства". Крім цього, були підготовлені звернення до "Братів українців!" та до "Братів Великоросіян і Поляків!", в яких стисло

відображено основні ідеї згаданих вище програмних документів.[1]

Дізнавшись про заснування Кирило-Мефодіївського товариства як політичної організації, Т.Г.Шевченко виявив готовність пристати до нього, поставився до його ідей з великим запалом, готовністю співробітничати з більшості питань, і особливо з проблем освіти, майбутнього політичного переустрою суспільства.

Багаточисельні дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства не однозначні в оцінці позицій його учасників, розділяють їх на "поміркованих" і "революціонерів", що узгоджувалося з партійними установками колишнього режиму.

Тому відійшовши від традиційного класового підходу, концептуально важливим слід вважати положення, за яким кирило-мефодіївці були одностайними у скасуванні самодержавства,кріпацтва, заміни монархії республікою широкої освіти народу, визнання національних прав України.[2]

Основний документ Кирило-Мефодіївців "Закон Божий" ("Книга буття українського народу") складався із 63 різних за обсягом статей (параграфів), що становлять морально-філософську концепцію, в центрі якої - доля народу. Всі три примірники програмового документу кирило-мефодіївців, що були вилучені під час арештів, написані рукою Миколи Івановича Костомарова. Однак є всі підстави вважати, що Т.Г.Шевченко брав активну участь в обговоренні тексту "Книги буття українського народу" ("Закону Божого") і до багатьох статей (параграфів) цього історичного документа увійшли думки і переконання Кобзаря, висвітлені ним в прозових і поетичних творах.

"63 ... Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, есть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чуствія, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаков, оддали їх жидам на такую муку, що подобную творили тільки над первими християнами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

І хотіли пани зробить з народа дерево або камінь, і стали їх не пускать навіть в церков, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу.

І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді."[3]

---

[1] Гончарук П.С. Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства //Україн. істор. журн., 1970. - № 5. - С. 52.

[2] Маловідомі сторінки історії України: У запитаннях і відповідях. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 12.

[3] Закон Божий // Наука і суспільство, 1991. - № 11. - С. 29.

Так, аналогічні думки Т.Г.Шевченка втілено в безсмертних "Гайдамаках" і довгий час забороненій поемі "Сон", в численних інших творах, в яких Просвітитель і Пророк закликає виховувати підростаюче покоління і весь народ на правдивих сторінках рідної України.

Т.Г.Шевченко чітко розумів, чому Україна змушена була шукати союзу то з Польщею, то з Росією, із братніми слов'янськими народами, правителі яких дивилися на українців зовсім не як на братів. Саме через те 63-я стаття "Закону Божого" - одного з головних документів Кирило-Мефодіївського товариства дає історичний аналіз побудови взавмин України з іншими слов'янськими країнами, виховне значення бажання "розбрататися, ...щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два з третім, і що з того вийшло, і не з вини України...

Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за ним увесь простий народ, вибили і прогнали панів і стаяа Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, нерозділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські між собою.

Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своєї простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

І одбилася Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилити голову.

Бо любила вона і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Трійці божой нероздільной і несмісимой, як колись поєднаються між собою усі народи слов'янські.

Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні то бі, ні мені, роздеремо її но половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польським панам на поталу.[1]

Така довга цитата потрібна, щоб довести об'єктивність розкриття кирило-мефодіївцями позиції України, її автохтонного народу у боротьбі за мирні взаємини із слов'янськими сусідами. Далі та ж 63-я стаття розкриває історію боротьби України за свободу і незалежність, за дружбу і братерськ

[1] Там само. - С. 29.

єднання з іншими народами, що, власне кажучи, є змістом і суттю української етнопедагогіки, віковічним прагненням українців ще з часів Праукраїнської цивілізації.

"І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніка война за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти в історії.

І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім не-тербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю" [1].

Основні документи Кирило-Мефодіївського товариства визнані царськими прислужниками як такі, що спрямовані проти існуючого ладу, підривають його і є небезпечними. Такими вони були й насправді, бо в тій же 63-ій статті Катерина II, руйнівниця Запорозької Січі, називається непристойними словами, а саме: "А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками." [2]

Подібні ж оцінки катам українського народу, кровожадному Петру та Катерині дав Т.Г.Шевченко у своїй поезії.

Царизм жорстоко повівся з братченками, бо боявся поширення правди про історію України. Остання б сприяла пробудженню національної свідомості, пробудженню народу і його боротьби за свою незалежність.

Загально відомим є оптимізм творчості Т.Г.Шевченка. Такий же світлий оптимізм і в основних документах Кирило-Мефодіївського товариства. При чому оптимізм документів товариства стверджує перемогу в майбутньому, віру у безсмертя України:

"І пропала Україна. Але так здається...

...Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина...

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янському." [3]

Складовою частиною програмних документів кирило-мефодіївців була освітня програма. Нею передбачалося:

- заснування шкіл з рідною мовою навчання;

---

[1] Там само. - С. 29.
[2] Там само.
[3] Там само. - С. 29.

- видання книг і посібників для простого народу;
- розширення сфери вживання української словесності в науці;
- зближення з народом, сприяння поширенню освіти.

Кирило-Мефодіївці пропагували ідеї Товариства в учбових закладах: Костомаров у своїх лекціях у Київському університеті; Білозерський і Пильчиков серед вихованців Полтавського Петровського кадетського корпусу, де вони вчителювали. Кирило-мефодіївці знайшли в Полтаві немало прихильників. Серед них була і дочка відомого письменника та громадського діяча В.В.Капніста - С.В.Скалон.

Члени Товариства дбали про створення й видання книжок, доступних простому народові. Саме тоді вирішено було організувати збирання коштів для книгодрукування, написати історію України та інші книги в дусі ідей Товариства. Виникла навіть ідея заснувати для цього окреме легальне товариство. Цю думку підтримали професор Харківського університету А.Л.Метлинський і вчитель Полтавської гімназії Л.І.Боровиковський. З цього приводу тричі відбувалися наради, в яких брали участь Шевченко, Костомаров, Гулак і Куліш.[1]

Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров та інші кирило-мефодіївці були справжніми виразниками освітянської політики товариства.

У численних спогадах про Т.Г.Шевченка, у дослідженнях М.Л.Рудька про Т.Г.Шевченка і Київський університет, матеріалах про Кирило-Мефодіївське братство та інших дослідженнях аналізуються основні документи товариства з огляду на освітянську політику уряду, розвиток українського шкільництва, педагогічної думки, сімейного виховання тощо.

Як вказує один з дослідників діяльності Кирило-Мефодіївського товариства Г.Я.Сергієнко, кирило-мефодіївці виступали палкими поборниками поширення серед народу освіти, як могутнього засобу усвідомлення пригнобленими масами їх становища й необхідності боротьби за своє визволення з-під гніту. Передбачалось, здобути від уряду дозвіл на відкриття шкіл у державних і поміщицьких селах, написати короткі підручники українською мовою з історії, географії, рахівництва і сільського господарства. [2]

Для кирило-мефодіївців була чужою національна замкнутість та ненависть до інших народів. Т.Г.Шевченко, наприклад, ніколи не ототожнював гнобителів російського, польського, українського, чеського, болгарського, сербського та інших народів з пригнобленими масами. Відмежовуючи російський народ від російського царизму, польський - від його шляхти, поет-революціонер вірно зауважував, що горе цих народів подібне до горя українців, що скрізь кровавим потом і слізьми простого люду міситься насушний хліб, народ падає в кріпосницькому ярмі, "латану світилу

---

[1] Сергієнко Г. Я. Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства // Україн. істор. журн., 1971. - № І. - С. 72.

[2] Там само. - С. 73.

з каліки знімають", щоб "обути княжат недорослих", "розпинають вдову за подушне", жорстоко розправляються з тими ,хто пробує протестувати проти суспільних несправедливостей. [1]

5 квітня 1847 року за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Т.Г.Шевченка заарештовано. До жандармів потрапив рукопис поетичної збірки "Три літа".

З усіх кирило-мефодіївців Т.Г.Шевченко покараний найбільш суворо, і його заслано рядовим до Окремого Оренбурзького корпусу.

Боротьбу Т.Г.Шевченка за національну систему освіти і виховання в Україні підтримали видатні просвітителі М.І.Костомаров, П.0.Куліш, М.П.Драгоманов, Б.Д.Грінченко та інші, творчість яких є основою української педагогіки.

Укладачі "Антологии педагогической мысли Украинской ССР" знайшли можливим про надзвичайно відомого в минулому учителя і історика, літературознавця і перекладача Миколу Івановича Костомарова (1817-1885.) сказати лише те, що "...у Київському університеті було організовано таємне Кирило-Мефодіївське товариство, засновником якого був прихильник буржуазно-ліберального напрямку М.І.Костомаров (с. 19) та на с. 279 це прізвище згадується поруч із Шевченком.

Інші дослідники (Я.Серищев, С. Стельмах, В.Скуратівський) називають Костомарова українським і російським істориком, громадським діячем, публіцистом, белетристом, драматургом, поетом. [2]

М.І.Костомаров

І ніхто не говорить ні слова про Костомарова учителя! А читачам було б цікаво дізнатися, що майбутній учитель і історик М.І.Костомаров народився в с.Юрасівці на Слобожанщині (нині Воронезька обл.) в сім'ї поміщика. Навчався спершу у Москві (приватний пансіон), потім - у Воронежі (гімназія).

1833 року вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету, що вже славився вільнодумством і традиціями підготовки учительських кадрів. Після закінчення університету певний час на військовій службі, готується до магістерського

---

[1] Гончарук П.С. Питання єднання та співробітництва народів у поглядах кирило-мефодіївців //Україн. істор. журн., 1971. - №1. - С. 76.

[2] Скуратівський В. Микола Костомаров: До 175-річчя від народження //Українська культура, 1992. - № 4.

іспиту, захищає дисертацію "Об историческом значений русской народной поэзии" (1844), бо попереднє наукове дослідження про унію на Україні було заборонено і спалено.

М.І.Костомаров учителює в Рівному, Києві (викладає в гімназіях), а в 1846 р. обирається ад'юнкт-професором Київського університету по кафедрі російської історії.

М.І.Костомаров за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був ув'язнений у Петропавловській фортеці, а потім висланий на 10 років до Саратова.

На історичних дослідженнях М.І.Костомарова вихована значна група істориків і політичних діячів України, а саме: В.Антонович, М.Грушевський, М.Драгоманов та ін.

До історії літератури М.І.Костомаров увійшов під ім'ям Ієремії Галки як автор кількох поетичних збірок, до яких, між іншим, сам згодом поставився досить критично.

Проте нам найбільше імпонують слова М. І .Костомарова, які чомусь забувають його біографи: "Народна освіта - всьому голова, всьому основа". І не лише говорив, а все робив, щоб практично реалізувати цю тезу, чим посів справедливе місце в історії національної педагогіки України. У "Книзі буття українського народу" Костомаров виклав свою освітню програму, в якій з метою піднесення культури українців на перший план ставиться справа народної освіти, з допомогою якої здійснюється "ознакомление народа с плодами образованности".

Елементарна народна освіта мусить подаватися рідною мовою, для якої не повинно бути ніяких обмежень у порівнянні з російською. Вченого непокоїв примітивний рівень освіти народних шкіл і він викладав реалістичну програму початкового навчання: "Треба обмежитися елементарним викладом науково знаття, необхідного для першої освіти. Тому на теперішній час, крім букварів, народові потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з повчань учителів церкви з житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння, щоб там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народові матеріалізм, але народ з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця".

Крім духовної освіти Костомаров наполягав на оволодінні учнями рідної мови, граматики', розширення знань з природознавства, основ народного життя, становища народу у державі і його юридичні права тощо.

М.І.Костомаров обстоює самостійність української мови і її обовязкове вивчення як предмету у народній школі. Він детально аналізує фонетичні і граматичні особливості української мови, показує її відмінність від великоруської та польської.

З 1862 р. М.І.Костомаров звертає увагу виданню українських підручників. У статті "О преподавании на южнорусском языке" він закликає

українську інтелігенцію до видання навчальних книг та книжичок для дитячого читання, до пожертвувань на ці видання тощо. Це треба робити, на думку вченого, для того заводити школи, в яких діти селян набували б освіту рідною мовою.

Він засуджує діяльність сучасників за беззмістовність тогочасної української поезії й белетристики, викриває скупість українського панства щодо підтримки книговидавничої справи: "Писати повісті й стишки - часто бездарні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами з зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складення потрібних народові книжок. Також і наші заможні народолюбці радніш уберуться для забави в - національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять із своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти"[1] .

У вищезгаданій статті Костомаров накреслює план видання книжок для потреб українського народу.

Велику пізнавальну цінність мають дослідження вченим проблем української ментальності, які лягли в основу зародження української етнопсихології та етнопедагогіки. У статті "Дві руські народності" він здійснює спробу порівняльного аналізу української та російської ментальностей. Відмінності між українською та російською ментальністю Костомаров зводить до таких моментів :

1) у росіян панує загальність (бог і цар) над особистістю, окремою людиною. Українець вище цінує окрему людину, ніж загал;

2) росіяни нетерпимі до чужих вір, чужих народів, чужих звичаїв, чужих мов. На Україні ж люди "звикли з незапам'ятних часів" чути в себе чужу мову й не цуратися людей з іншим обличчям та іншими звичаями;

3) росіяни - народ "матеріальний", українці прагнуть "одухотворити весь світ";

4) росіянин мало любить природу, не плекає квітів, "має якусь ненависть до рослин". Українець любить природу, тому й "українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птиці, тварини, небесні світила, ранок і вечір, весна і сніг - усе дихає, мислить, почуває разом з людиною, усе озивається до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду".

5) в суспільному житті росіян ціле панує над одиницею, загальне над окремою людиною, яка є цілком придавленою, пригніченою. Для українців такий порядок неможливий, вони цінують особисту свободу. У росіян панує насильство (монархія), в українців - добровільна спілка,

---

[1] Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова //Український історичний журнал, 1992. - № 14. - С. 27.

"федерація".[1]

Подання Костомаровим характеристики духовності українця мало і має величезне значення у побудові української національної системи виховання. Адже перевага особистого над загальним, індивідуалізм, прагнення особистості до самовияву, нетерпимість до підпорядкування, поетичність, почуттєвість, естетичність, ідеалізм, м' ягкість, мрійливість - ці та інші риси характеру українця мають враховуватися у змісті освіти, методиці навчальної та виховної роботи. У парктичній діяльності кращих українських вчителів багатьох поколінь ми бачимо уміле використання різноманітних чинників, форм та методів педагогічного впливу, спрямованих на формування духовності вступаючих у життя поколінь.

Окремі статті і інші розвідки здійснили спробу простежити життя і педагогічну діяльність Пантелеймона Олександровича Купіша, про кого довгий час існували далеко не однакові судження.

П.О.Куліш

Пантелеймон Куліш (1819-1897), визначний літератор і культурний діяч, поет, прозаїк, драматург, історик, фольклорист і етнограф, мовознавець, перекладач з іноземних мов, учитель, педагог-методист, невтомний просвітитель, сіяч україні стики...

П.0.Куліш залишив значну освітньо-педагогічну спадщину, адже ще до вступу до Київського університету вже вчителював у панських покоях. "В університеті довго не затримався і змушений податися до дворянської школи м. Луцька, знову скуштувати учительського хліба.

Луцький період життя і літературно-педагогічної діяльності у часі був не дуже довгим, але плідним. Збагачений досвідом, вже в 1841 році П. 0. Куліш переїжджає до Києва і учителює в Печерському та Подільському дворянських училищах... Через три роки П.0.Куліш стає учителем Рівненської дворянської школи, незабаром отримує запрошення до Петербургу викладачем спершу гімназії, а потім і університету.

Отакий, у стислому вигляді, список учительських посад відомого українського просвітителя, сучасника і друга Кобзаря.

Освітньо-педагогічний спадок П.О.Куліша дуже великий, а за значимістю - колосальний. Досить згадати його українську „Граматику"

---

[1] Бичко А. К. Класична доба української філософії /У кн.: Філософія: Курс лекцій. - К., 1994. - С. 265 - 266.

(1854), в якій автор вперше спрощує строкатість правопису рідної мови приводить його до нормативного вигляду. "Граматика" П.ОКуліша - прогресивне явище, бо стверджує пріоритети навчання і виховання рідною мовою. У рідному мовному оточенні важливим фактором є наслідування батьків, шляхом якого дитина оволодіває не тільки мовою, а й засвоює різні життєві навички та етику народу - відбувається становлення почуття поваги до старших, любові до батьківського краю, його звичаїв. Якщо підмінити дитині її природний мовний грунт, починають руйнуватись, так би мовити, автоматизовані компоненти, що сприяють утворенню динамічних стереотипів. [1]

Сучасний аналіз лише "Граматики" П.О.Куліша викликає дивування, наскільки вона сучасна за задумом і методами реалізації, поверненням педагогічної науки і шкільної практики до національних витоків.

Свої естетичні, освітні, фольклорно-етнографічні та педагогічні погляди П.О.Куліш висловив не тільки в славнозвісній "Граматиці", а й у двотомнику "Записки о Южной Руси" (1856-1857), "Збірнику праць комісії для видання пам' яток новітнього письменства" (К., 1927), у "Спогадах про Шевченка" (К. -Х., 1930) у поезіях із збірок "Досвітки", "Хуторна поезія", "Дзвін", "Позичена кобза", відомих поемах, що неввійшли до збірок, у романі "Чорна рада"...

В історію українського шкільництва П. О .Куліш увійшов як великий реформатор українського правопису. Його "Граматика" мала широке визнання у народі і отримала назву "кулішівки". Ця книга була і букварем, і читанкою, і підручником з арифметики. На початку 1861 року вийшло друге видання "Граматики", яке щиро вітав Т.Г.Шевченко: "Це перший вільний промінь світла, який може проникнути в здавлену кріпацьку голову".

Просвітитель взявся за створення "Граматики", аби спростити, полегшити складний шлях навчання дітей. Він так пояснює це завдання: "Скільки не є у нас на Вкраїні граматик і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо друковані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиться над книжкою, поки навчиться іноязичні слова розбирати, через те надовго діти з дому до науки одлучаються, од роботи одвикають, псуються без отцевського й материнського догляду".

До "Граматики" Куліша український правопис був надзвичай по строкатим, не уніфікованим, що пояснювалося не погодженістю мовних правил в українських землях, що входили до різних держав.

У "Граматиці" здійснено спрощений правопис, забезпечена уніфікація мовних та писемних правил. У вступному слові Куліш так описує втілення сво го задуму: "... я намагався спростити, настільки можливо, український

---

[1] Веркалець М. М Освітньо-педагогічна спадщина // Рад. школа, 1989. - № 8. – С. 87.

правопис і пристосувати його до найлегшої вимови слів. До цих пір око читача неприємно разила буква "ьі". В українській мові, взірцем якої є для мене найбільш спільний полтавсько-чигиринський діалект, зовсім немає звука "ы", і тому я його замінив осьмеричним "и", а гостре "і" я виражаю десятиричним "ї".

У "Граматиці" подається азбука, маленька азбука, прописна азбука, стрічна азбука, крива азбука тощо, даються поради щодо її засвоєння.

Потім розроблено шість уроків по засвоєнню складів, їх різновидів та розділ "Читання по верхах".

Крім азбуки, складів та правопису в "Граматиці" подаються розділи: "Прислів"я", "Яка була доля нашого народу од найдавніших часів", "Арифметика", "Слово для письменних".

Розділи "Прислів'я" та "Яка була доля нашого народу од найдавніших часів" мали призначення для читання. Зміст їх був насичений народною мудрістю та правдою життя. "Приказка, - стверджує Куліш, - живе з давніх давен між народом. А нам предківський заповіт, як треба світ розуміти, як між людьми обертатися. Тим-то, хто хоче піддержати свою річ, щоб більше дано їй віри, що вона не дурниця, той спирається на прислів'я, яко на отцевське й предківське добре випробуване слово".

Розділ "Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів" містить коротку історію України, автором подається характеристика її політичного самоврядування, описується багатовікова боротьба козаків з турками, татарами, поляками та іншими загарбниками, маються географічні описи української землі.

У розділі "Арифметика" подаються відомості про саму науку, її практичне застосування, ілюстрації наявних цифр, закінчуючи мільонним розрядом. Кожній математичній операції присвячено свій підрозділ. Подано також таблицю множення з детальними описаннями її користування та кілька задач для розв'язування. [1]

У "Слові для письменних", що виконує роль своєрідних, програмових вказівок, автор закликає педагогів розвивати національну свідомість маленьких громадян та мову.

"Граматика була сприйнятою в народі і відіграла визначальну роль у поширенні освіти в Україні. Якби тільки Куліш створив одну "Граматику" та й цим би доробком він увійшов би у число визначних українських просвітителів.

П.О.Куліш невтомно працював на ниві народного просвітництва,

---

[1] Веркалець М. М. До 170-річчя з дня народження П. Куліша. Освітньо-педагогічна спадщина //Рад. школа, 1987. - № 8.

дбаючи про доступність освіти, її гуманні, духовні цінності, його непокоїла відірваність тогочасної освіти від потреб народу, що вела до денаціоналізації, зпідління моралі. У "Листах з хутора" педагог розглядає проблему "батьків і дітей", яка загострюється в міру зростання освіченості молодих і їх відходження під впливом останньої від народного способу життя. Куліш засуджує таку освіту і категорично стверджує, що наука, яка веде до відчуження від родини, народної моралі та одвічних патріархальних цінностей є шкідливою. Наслідками такої освіти проявляютея у яничарстві та духовному виродженні "освічених" українців, що було метою колоніального режиму. Тому нападки Куліша на "високу" освіту були його протестом проти антиукраїнської освітньої політики царизму, засобами якої український народ позбавлявся своєї інтелігенції, духовної еліти. Засуджує педагог і дух наживи, який пронизує цивілізоване "освічене суспільство і призводить до падіння моралі". Для представників такої цивілізації "усе тільки сбит й потребление на умі", а всі прагнення зводяться аби "ввесь мир закипів торгом"... На жаль сьогодні ми знову переживаєм подібні часи, коли духовність не є пріоритетом освіти, а остання утримується за остатковим принципом і переводиться на ринкові рейки.

Куліш обстоював народну школу, в якій би жили кращі освітні традиції народу. Перш за все українські діти мають вчитися рідною мовою, яка є неоціненним скарбом духовного зростання юних. У вірші "До рідного народу" поет підкреслює виключну роль рідної мови:

Єдиний скарб у тебе - рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва.
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

Народну мову, просте слово Куліш вважає безпосереднім впливом екзистенціальної "глибини" людського єства, безпосереднім "голосом" серця. Таке просте, щире слово Куліш протиставляє штучній мові літературних салонів як чомусь "чужому" (навіть "іноземному"). І хоча проста людина (близький до землі житель хутот ра, селянин) шанує "розумність" такого слова, яке походить із розуму ("з голови"), в серці своїм, як правило, зовсім несвідомо береже рідне слово як найбільший скарб свого єства. [1]

П.Куліш розглядає школу як заклад в якому здійснюється прилучення дітей до хліборобської культури. Це поєднує людину з природою, рідною землею і вихована так особистість "твердо на своїй рідній землі стоїть". Освітній ідеал Куліша - люди, світлі душею і міцні здоров'ям, "здатні зопсовану по всій землі жизнь й оправити..."

Куліш всю свою творчість присвятив проблемі поширення освіти серед свого народу, його літературні, історичні твори, публіцистика - все

---

[1] Бичко А. К. Класична доба української філософії /У кн.: Філософія: Курс лекцій. Навч. посібник /Бичко А. К. та ін. - К., 1994. - 266 с.

було спрямоване на те, щоб підняти освітній рівень українців. Він надіяся на те, що з допомогою освіти можна об'єднати народ, домогтися усвідомлення ним свого підневільного стану та вибороти собі кращу долю.

О козаки, народ мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями,
Хто б ваші душі вмів собі з'єднати,
Той царив би над всіма царями!

Просвітитель мріє про той час, коли українська освіта буде на рівні з європейською, як за часів Київської України-Русі та часів козаччини. Вітчизняна школа, на його думку, не повинна бути ізольованою, а в ній має розумно, гармонійно поєднатися українська з європейською культурою. Це значно підніме рівень духовного життя українського суспільства. Він передрікає йому велике майбутнє. Адже якщо українці змогли зберегти свої гарні природні властивості не зважаючи на матеріальне і моральне приниження то, "що ж буде з цим народом, коли дух європейської освіченості увійде в цю похмуру закутину".

Просвітня діяльність Т.Г.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова розбудила педагогічну думку, викликала до життя нові покоління учителів, які присвячували себе вихованню юної зміни, а з нею і плекали долю України / М.М.Максимович, П.Ніщинський, А.Свидницький, В.Мова, В.Гнилосиров, М.Вербицький, Л.Глібов, Л.Боровиковський та великий загін інших просвітителів/.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні позиції педагогічних поглядів Т.Г.Шевченка, М.І.Костомарова, П.О.Куліша.
2. Прочитайте і законспектуйте одну з "праць українських авторів про педагогічні і етнопедагогічні погляди Т.Г.Шевченка.
3. З'ясуйте роль Т.Г.Шевченка, М.І.Костомарова у формуванні освітянської політики Кирило-Мефодіївського товариства.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. - Львів, 1921.

Федоренко Д.Т. Т.Г.Шевченко і народна педагогіка // Рідна школа, 1993. - № 3.

Чавдаров С., Грищенко М. Тарас Григорович Шевченко і народна освіта. - К., 1961.

Костомаров М. І. Закон Божий. Книга буття українського народу. - К., 1991.

Веркалець М. М. Про педагогічну спадщину П.О.Куліша // Рад.школа, 1988. - № 8.

Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б.Д.Грінченка. - К., 1990.

ТЕМА 11. ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ К.Д. УШИНСЬКИЙ.

У сузір'ї корифеїв світової педагогічної думки ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського, українця з походження, одного з основоположників педагогічної науки і народної школи, сяє зіркою першої величини. За масштабністю і глибиною висвітлення актуальної педагогічної проблематики він серед своїх сучасників не мав собі рівних. Творча спадщина геніального українського педагога назавжди ввійшла в золоту скарбницю світової педагогічної культури і є національною гордістю українського народу.

К.Д.Ушинський

К.Д. Ушинський народився 2 березня 1824 року в м. Тулі, в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Його батько - Дмитро Григорович Ушинський - багато років перебував на військовій службі, ветеран Вітчизняної війни 1812 року, за станом здоров'я в чині підполковника пішов у відставку й працював службовцем у різних установах. Мати - Любов Степанівна Гусак-Капніст, українка, походила з родини відомого українського письменника Василя Васильовича Капніста, який народився і жив у с. Обухівка Миргородського повіту Полтавської губернії. Дитячі й ранні юнацькі роки К. Ушинський провів на Україні, у маєтку батька, в урочищі "Покровидина", на мальовничому березі ріки Десни, поблизу міста Новгород-Сіверського Чернігівської губернії.

Україна ввійшла в розум, плоть і душу та серце юного Кості з сім'ї, природи, від сусідів - українців, українських дітей - ровесників, з якими грався, під впливом української народної педагогіки, разом з українською мовою, яку добре знав і щиро любив, охоче спілкувався нею. У цьому першорядну роль зіграла, звичайно, його мати, яка сама керувала початковим навчанням сина, ввела його у світ українства, пробудила в нього допитливість, інтерес до читання, прищепила любов до України. Вона померла, коли хлопцеві було 11 років. Про неї він зберіг на все життя щонайтепліші спогади. І хоча К.Ушинський писав свої праці російською мовою, бо так склалися обставини його життя, та й українська мова була під суворою царською забороною, але він відноситься до плеяди славетних українських педагогів і належить Україні, з якою завжди був кровно і духовно зв'язаний. Та й по суті мав таку ж тернисту особисту долю, як і Україна, зазнаючи наруг і

свавілля з боку царських сатрапів. В умовах чорної реакції, що панувала тоді в Росії, його майбутня діяльність стала справжнім громадянським подвигом в ім'я волі України і всіх уярмлених народів.

Міцний фундамент знань і пошанне ставлення до науки дало К. Ушинському навчання у Новгород-Сіверській гімназії (першій гімназії на Лівобережній Україні), особливо під впливом директора гімназії процесора Фітимківського, відомого вченого, одного із засновників Харківського університету.

У 1840 р. К.Ушинський вступив до Московського університету на юридичний факультет. Але щоліта, під час студентських канікул залюбки приїзджав оздоровлюватися додому, до родини, на Україну.

Товариш по університету Ю.С. Рехневський так характеризує 17-річного студента Ушинського: "Уже під час вступних екзаменів і перших лекцій в університеті ми всі звернули увагу на Ушинського, який був тоді вельми молодою людиною, майже хлопчиком, з чорними виразними очима, з розумним і надзвичайно симпатичним лицем, жива жвава мова якого, з ледь помітним малоросійським акцентом, оригінальні й різкі судження з приводу університетських лекцій, тогочасних літературних і театральних явищ і всього того, що цікавило наш університетський світ, мимоволі збуджували загальне співчуття, яке викликає ведка непересічна молода людина"[1]

У 1844 році, блискуче закінчивши Московський університет, К. Ушинський був залишений там на два роки для підготовки до професорської діяльності. З 1846 працював на посаді професора Ярославського юридичного ліцею, звідки 1849 р. був звільнений з демократичний напрям лекцій.

Довгий час Ушинський був змушений служити урядовцем у міністерстві внутрішніх справ, виконуючи роботу, яка не задовольняла його ні морально, ні матеріально. Влітку 1851 року, перебуваючи у службовому відрядженні у Чернігівській губернії, він одружився з подругою свого дитинства Надією Семенівною Дорошенко, яка походила з славного українського роду Дорошенків і була дочкою українського дворянина, їй належав хутір Богданка в Глухівському повіті Чернігівської губернії (тепер хутір Богданка Шосткинського району Сумської обл.).

У 1854 році К.Ушинський влаштувався на посаду вчителя, а потім інспектора Гатчинського сирітського інституту, де значно поліпшив навчально-виховну роботу. З 1852 року співпрацював у педагогічних часописах "Журнал для воспитания" та "Русский педагогический вестник". У першому з них він у 1857 році опублікував свої статті "Про користь педагогічної літератури", "Про народність у громадському вихованні", "Три елементи школи", "Шкільна реформа в Північній

---

[1] За кн.: К. Д. Ушинський про сімейне виховання. /Упорядник і автор вступної статті О. Т. Губко - К., 1974. - С. 7-8.

Америці" та ін.

Наприкінці 1859 року К. Ушинського було призначено на посаду інспектора класів Смольного інституту шляхетних дівчат, де панувала мертвотна атмосфера і страшенна зашкарублість. Долаючи великі перешкоди з боку можновладців, Ушинський перетворив його в пристойний навчально-виховний заклад, запропонувавши в ньому новий навчальний план, додатковий дворічний педагогічний клас, залучивши до роботи талановитих педагогів. Одночасно він продовжував вести активну літературну й громадську діяльність. Склав хрестоматію "Дитячий світ" (1861) редагував "Журнал министерства народного просвещения", опублікувавши в ньому свої статті: "Праця в її психічному й виховному значенні", "Недільні школи", "Питання про народні школи", "Рідне слово", "Проект учительської семінарії".

Працюючи в Петербурзі й Гатчині та перебуваючи за границею, К. Ушинський приїжджав на Україну, до своєї сім'ї на хуторі Богданці, де мешкали його дружина з п'ятьма дітьми - синами Павлом, Володимиром, Костянтином та дочками Вірою і Надією.

За офіційними доносами в царський двір начальниці інституту та її помічників, К.Ушинського знову обвинуватили у вільнодумстві, зажадавши від нього пояснень. Він, майже не встаючи, дві доби писав відповідь, а коли закінчив її, кров полилася у нього горлом, і наступного дня він звівся з постелі посивілим. Незабаром його увільнили від керівництва журналом, а в березні 1862 р. - і від роботи в Смольному інституті, пославши на 5 років за кордон, нібито для "лікування" та вивчення там стану жіночої освіти.

К.Ушинський справедливо вважав надане йому відрядження за кордон замаскованим засланням. Видатний педагог-патріот тяжко переживав розлуку з батьківщиною. В одному з листів II листопада 1863 р. він писав: "Страшно стає, як подумаю, що через рік чи два й останні тоненькі зв'язки мої з Руссю порвуться, і я залишусь десь у Ніцці чи Женеві, як острівець, загублений серед океану". Здоров'я з кожним днем все погіршувалось. Не дивлячись на це, учений-патріот і на чужині проводин напружену наукову роботу. Склав книжку для читання "Рідне слово" (1864), написав статтю "Педагогічна подорож до Швейцарії", підготував до друку два томи фундаментальної праці "Людина як предмет виховання" (1868), зібрав матеріал до третього тома цього унікального твору тощо.

У 1867 році К.Ушинський повернувся з-за кордону. Однак умови в останні роки його життя склалися для нього дуже несприятливі. Внаслідок перевтоми від напруженої роботи над підготовкою до видання великого психолого-педагогічного й філософського тритомного твору "Людина як предмет виховання (спроба педагогічної антропології) стан його здоров'я різко погіршився. Тому переважно жив вдома, на Україні,

на хуторі Богданці.

Влітку 1870 року К.Ушинський лікувався в Криму, у вересні цього ж року він повернувся у х. Богданку до своєї сім'ї. Та вдома зустріла його страшна звістка - старший син Павлик, юнак 18 років, після закінчення гімназії поїхав з товаришами на полювання і смертельно себе поранив. Горе було безмежне. Після такого тяжкого удару здоров'я видатного педагога підупало остаточно.

Після смерті сина К.Ушинський з родиною переїхав до Києва. А в жовтні 1870 р. він виїхав у Крим на лікування. В дорозі застудився, захворів на запалення легень і зупинився в Одесі, в готелі "Північний". Помер за робочим столом о другій годині ночі 3 січня 1871 року, правлячи рукопис "Педагогічної антропології". Поховано славетного педагога, як він заповідав, на Україні, в Києві, у садибі Видубецького монастиря, під великим каштаном, на мальовничих кручах Дніпра-Славути, і навіки в обійми прийняла, свого вірного сина українська земля. А вдячні українські вчителі на його могилі спорудили величний пам'ятник.

Хоч і недовго прожив К.Ушинський, неповних 47 років, але встиг зробити чимало, залишивши багатющу творчу спадщину, що належить до класичної української педагогіки й гідно представляє її у світовій педагогічній культурі. Вона ніколи не застаріває, бо грунтується на твердій науковій основі.

Світогляд К.Ушинського формувався під впливом духовного життя українського народу та прогресивної європейської філософської думки. Він, разом з мовою українською, російською, грецькою та латинською, також вільно володів англійською, французькою й німецькою мовами. Це дало змогу йому читати в оригіналі Бекона, Гегеля, Гердера, Гольбаха, Декарта, Дідро, Канта, Мілля, Руссо, Шелінга. Значний відгомін у свідомості видатного педагога мало революційне піднесення в усій Європі 1840-1850 років. Тому він непохитно став на позицію тодішньої передової європейської інтелігенції, яка виявляла щораз більше зацікавлення історією свого народу, мовою, фольклором, етнографією, проголошувала потребу ліберальних реформ, конституції, скасування дворянських привілеїв, кріпацтва. В національнім житті нею висувалась ідея визволення народів з-під чужої влади та створення власної держави. Цих же ідей неухильно дотримувався й К.Ушинський, прагнучи до їх втілення крізь призму проблем педагогічних.

Свій, цілком оригінальний підхід виявив К.Ушинський у трактуванні самої педагогіки. Він вчив "розрізняти педагогіку в широкому розумінні, як суму знань потрібних або корисних для педагога, і педагогіку у вузькому розумінні, як зібрання виховних правил", кликав збагнути "відмінності між педагогікою в широкому розумінні, як зібрання наук, спрямованих до однієї мети, і педагогікою у вузькому розумінні, як теорію мистецтва, виведеною з

цих наук".[1]

Педагогіка належить до унікальних явищ людського суспільства, яка інтегрує в собі доблесті науки й мистецтва, що включає ремісництво. Причому педагогіка, як відзначив К.Ушинський, є «першим вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства - їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі; не до вираження самої природи людини - її душі й тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина».[2]

К Ушинський вимагає будувати навчання й виховання з урахуванням природи дитини, її національної приналеженості. «Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях,- зазначив він у своїй фундаментальній праці «Людина як предмет виховання», - то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях».[3]

Тому педагогіка має спиратися на широке коло антропологічних наук, до яких видатний педагог відносив: анатомію, фізіологію і патологію людини, психологію, логіку, філософію, географію, «що вивчає землю як житло людини й людини як жителя земної кулі», статистику, економіку, історію. У цих науках, за його твердженням, вкладаються, порівнюються й групуються факти й ті співвідношення фактів, у яких виявляються властивості предмета виховання, тобто людини.

Із зазначеного кола антропологічних наук особливо великого значення Ушинський надавав психології.

Відвідавши ряд європейських країн й докладно вивчивши специфіку їх педагогічних систем, К.Ушинський науково довів необхідність у вихованні й навчанні брати до уваги також національну приналежність дитини, враховувати національну особливість її характеру, що «вірніше за інші особливості передається від батьків до дітей». Ця спадкова основа національної приналежності й характеру, за його твердженням, «служить найміцнішою основою для всього, що становить згодом повний характер Людини»[4].

Основою педагогічної системи Ушинського є принцип народності, який грунтується на думці, що народ має право й повинен мати школу рідною мовою, побудовану на власних національних засадах. З'ясуванню педагогічного принципу він присвятив одну з найвизначніших праць - «Про народність у громадському вихованні» (1857).

«Є лише одна загальна для всіх природжена схильність,- відзначає К.Ушинський,- на яку може розраховувати виховання: це те, що ми звемо

---

[1] Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Вибрані педагогічні твори.У 2-х т. - Т.1.- К., 1982. - С. 193,194.

[2] Там само.

[3] Ушинський К. Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. – Т. 1. – С. 199.

[4] Ушинський К. Рідне слово. – Там само. – С. 126.

народністю...».[1] Під народністю він розумів своєрідність кожного народу, нації, зумовлену їх історичним розвитком, географічними, природними умовами. Це «поля батьківщини, її мова, її перекази і життя»,[2] тобто те самобутнє, найтиповіше і найдорожче, що відрізняє одну націю від іншої й забезпечує їй успішне функціонування і розвиток. Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним.

За визначенням К.Ушинського, «народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії. Через особливість своєї ідеї, що вноситься в історію, народ є в ній історичною особистістю... Кожному народові судилося відігравати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то повинен зійти зі сцени: він більше не потрібний. Історія не терпить повторень. Народ без народності - тіло без душі, якому лишається тільки піддатися законові розкладу і знищитися в інших тілах, що зберегли свою самобутність. Особливість ідеї є принцип життя».[3]

Видатний український педагог назвав народність "єдиним джерелом історичного життя держави", "найпрекраснішим створінням божим на землі".[4] Це були геніальні філософсько-педагогічні ідеї великого вченого, який переконливо довів, що кожен народ, який хоче себе зберегти як націю й уникнути асиміляції повинен мати свою державу, де плекати з покоління в покоління власну, властиву тільки йому оригінальність, через створену й застосовувану ним власну "народну" педагогіку та власну систему національного виховання.

Народна педагогіка, як і вся народна виховна мудрість, одержала в трактуванні К.Ушинського як найвищу оцінку. Він перший поставив на п'єдестал почестей народну педагогіку. Він вже й перший увів поняття "народна педагогіка" в широкий обіг, обгрунтувавши правомірність цього терміна в педагогічній науці, теоретично й практично довів, що народна педагогіка. є золотим фондом педагогіки наукової, закликав до ґрунтовного й всебічного вивчення виховного досвіду народу.

К. Ушинський писав, що "виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема. в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу".[5] За його справедливим твердженням "тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку".[6] А тому виховання не треба вигадувати бо воно існує в

---

[1] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні //Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. – Т. 1. – С. 99.

[2] Там само. – С. 100.

[3] Там само.

[4] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.- Т.1.- С. 100-101.

[5] Там само - С. 100.

[6] Там само

народі стільки віків, скільки існує сам народ, з ним народилося, з ним зросло, відобразило в собі всю його історію і всі його якості.

Педагогічна спадщина К. Ушинського - вершина не тільки вітчизняної, але й світової педагогічної думки. І на таку височінь він піднісся завдяки тому, що джерелом його творчості була народна педагогіка. Сторінки його творів щедро засіяні золотими розсипами народної педагогіки. Наприклад, у першій частині "Рідного слова" вміщено понад 75 відсотків фольклору до загальної кількості матеріалу, а в другій - половину. У "Рідному слові" Ушинський використав 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 баєчку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, а також безліч творів, у тому числі й своїх, близьких за змістом і формою до народних.

Видатний педагог із великою повагою ставився до народної педагогіки, зробивши її вінцем своєї педагогічної теорії. Він не раз підкреслював величезне значення пам'яток фольклору в справі виховання та навчання і на перше місце поставив казку, назвавши її першою і блискучою спробою народної педагогіки, виразником педагогічного генію народу.

Ушинському належить розробка наукових засад національного виховання. Національним він вважав те виховання, яке історично склалося на історичному грунті певної конкретної нації й своїми цілями, змістом і засобами підпорядковане самобутній природі дитини, потребам забезпечення її належного тілесного, чуттєво-вольового, інтелектуального, духовно-морального й естетичного розвитку, засвоєнню національних, місцевих етнографічних та загальнолюдських культурних цінностей, формуванню довершеної особистості, національно свідомого представника своєї нації.

"Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, - застерігав Ушинський, - у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета, і свої особливі засоби досягнення цієї мети".[1] Природним спрямуванням німецького національного виховання в Німеччині є формування німця, у Франції - француза, в Англії - англійця, в Росії - росіянина, а в Україні - українця.

Основи виховання і мета його, а значить, і головний його напрям, за висновком К.Д.Ушинського, різні в кожного народу і визначаються народним характером, тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим, як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принадним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка й добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен

[1] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. - Т. І - С. 47.

випробувати свої власні сили. Виховання має бути адекватне національній вдачі дитини.

Кожен конкретний народ через свою національну систему виховання продовжує й розвиває себе в своїх дітях, генерує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя. Тому цілком природним й об'єктивно закономірним виступає прагнення українського народу мати свою власну національну систему виховання. Першоосновою національного виховання виступає "рідна мова, яку К.Ушинський у статті "Рідне слово" (1851) назвав "незвичайним педагогом", "великим народним педагогом", "найбільшим народним наставником", що навчає її виховує дітей надзвичайно швидко, легко й доступно, якимось незвичайним, властивим тільки для неї способом.

"Мова народу - кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя... У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина,.. весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова - найважливіший, найбагатший і наймічніший зв'язок, що віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям. Коли зникає народна мова - народу нема більше!"[1] - оці рядки із статті К. Ушинського "Рідне слово".

Названа стаття належить до найяскравіших творів світової педагогічної літератури, присвяченій проблемам виховного й освітнього значення рідної мови.

До питання ролі рідної мови в навчанні й вихованні, розвитку дітей, формуванні в них духовності й народного світогляду К.Ушинський звертався не раз. Він обурювався, що царизм не допускав вивчення української мови в школах України.

Висока оцінка К.Ушинським педагогічного значення рідного слова прогресивною педагогічною громадськістю України сприймається як мужній захист української мови від асиміляційних посягань шовіністично настроєних московських русифікаторів та гнівне осудження перевертнів, ренегатів та яничар з числа українців, які цураються української мови, зневажають звичаї і традиції свого народу.

Стаття К.Ушинського "Про необхідність зробити російські школи російськими" (1867) через "переважне, посилене вивчення батьківщини" своїм змістом і логікою закликає одночасно до того, щоб зробити українські школи українськими на основі інтенсивного вичення України й українознавства.

Будучи українцем, К.Ушинський пишався своєю національною належністю, написав фундаментальну працю з українознавства, яка, на жаль, ще не надрукована.

---

[1] Ушинський К. Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. - Т. І. - С. 123.

Видатний український педагог відстоював природне право кожного народу мати свою національну школу, національну систему виховання. Він критикував зросійщення українських дітей, обстоював необхідність навчання їх українською мовою.

У висновках статті "Рідне слово" сформульовані основні вимоги педагогічно обгрунтованої системи вивчення іноземних мов у співвідношенні з мовою рідною.

"Вивчення іноземних мов не повинно ніколи починатися надто рано і аж ніяк не раніше того, коли буде помітно, що рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу дитини... тим ретельніше вивчають з дітьми іноземну мову, тим ретельніше мають вивчати з ними водночас рідну...",[1] - радив К.Ушинський.

Дидактика К.Ушинського глибинна, розмаїта й оригінальна. Він вимагав будувати навчання на основі врахування національних, вікових, статевих і психологічних особливостей дітей, наголошував на значенні повторення в процесі навчання, обгрунтував дидактичні принципи свідомості, наочності, систематичності, міцності засвоєння знань.

Вагоме місце в дидактичній системі К.Д.Ушинського займає висвітлення проблем оптимізації пізнавальної активності школярів, емоційності навчання, розвитку мислення і мовлення учнів, забезпечення наступності у навчанні й належної організації самостійної роботи й творчості школярів, шкільного краєзнавства. Надзвичайно важливо те, що він не просто проповідував свою дидактику, а дав їй глибоке наукове обгрунтування та класичний взірець втілення на практиці. У цьому відношенні неординарними за своїм дидактичним змістом і методикою є його підручники для початкового навчання "Дитячий світ" (1861), "Рідне слово" (1864), статті "Три елементи школи" (1867), "Недільні школи" (1861), "Про початкове викладання російської мови" (1864).

Виховна система К.Ушинського базується на мудрості народної педагогіки й висунених ним теоретичних положень педагогічної науки. Виховання він визначає як певний цілеспрямований і систематичний вплив на тіло, душу й розум дитини з метою прищеплення їй якостей здорової, розумної, моральної, релігійної, національно свідомої, творчо ініціативної, культурної, освіченої людини.

Розкриваючи психолого-педагогічну суть виховного впливу, К.Д. Ушинський писав: "Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними й поодинокими особливостями,- її тіло, душі і розум, - і передусім звертається до характеру людини ... [2] А тому він прагнув у "самій природі людини" знайти "засоби виховної діяльності",

---

[1] Ушинський К. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. - Т. І. - С. 132, 133

[2] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. - Т. І. - С. 47.

переконливо доводячи, що "засоби ці величезні". Тому кожен учитель, за його словами, "повинен набути всебічних знань про людську природу, за виховання якої береться".[1]

"Поняття вихованої людини - дуже широке поняття"[2] – писав К.Ушинський. Тому розроблена ним виховна система, включає всі провідні компоненти підготовки всебічно, розвиненої людини - формування наукового світогляду, розумове виховання, духовно-моральне, господарсько-трудове, естетичне, фізичне.

Формування наукового світогляду К.Ушинський вбачає: у засвоєнні дітьми провідних елементів світоглядних ідей, тобто основ наукових знань і народних національних чеснот; виробленні ставлення до одержуваних знань; наявність власних поглядів, переконань та національної свідомості учнів.

Під розумовим вихованням К.Ушинський розумів цілеспрямовану діяльність вихователів, батьків та вчителів над розвитком розумових сил і мислення учнів та прищеплення культури розумової праці. Воно передбачає набуття знань, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, прищеплення інтересу й потреби в розумовому збагаченні впродовж усього життя, самостійному здобуванні знань і застосуванні їх на практиці. За висновком К.Ушинського, свідомість "збагачується тільки: а/ примноженням фактів та б/ переробкою їх. Чим більше тактичних знань набув розсудок і чим краще він переробив цей сирий матеріал, тим він розвиненіший і сильніший". [3]

Могутнім фактором розумового виховання молоді виступає прибігання до феноменальної мудрості рідного народу, до невичерпних джерел фольклору.

Духовно-моральне виховання, на думку Ушинського, повинно розвивати в дитини гуманність , почуття національної і власної гідності у поєднанні із скромністю, чесність і правдивість, патріотизм, працьовитість, дисциплінованість. Завдання і зміст духовно-морального виховання він визначив з огляду вселюдських, народних і національних культурних цінностей, виходячи з вимог народних чеснот і норм християнської моралі, дбаючи, щоб воно розвивало в дитини твердий характер і волю, стійкість, почуття громадянського обов'язку. Сюди ним включається усунення в національному характері рис від'ємних й утвердження прикмет позитивних. Основ духовно-морального виховання - протиставлення: Бога - дияволу, Добра - злу, Світла – темряві, Правди – брехні, Милосердя – жорстокості,

---

[1] Ушинський К. Людина як предмет виховання // Там само. - С. 206.

[2] Ушинський К. Про користь педагогічної літератури // Там само. - С. 20.

[3] Ушинський К. Людина як предмет виховання // Вибрані педагогічні творию. У 2-х т. - Т. 1. - С. 310

Розуму - невігластву, Честі - ганьбі, Працьовитості - неробству, Краси - потворству.

Духовний розвиток, духовне виховання людини зокрема і на народу взагалі - відзначив К.Ушинський - здійснюється не лише школою, а кількома великими вихователями: природою, життям, наукою, і релігією".[1] Прищеплення християнської релігійності він вважав невід'ємним компонентом духовно-морального виховання молоді. Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає нам християнство. Усе, чим людина, як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основу всього, вкоренити вічні істини християнства",[2] - писав К.Д. Ушинський.

Господарсько-трудове виховання в педагогічній системі К.Д.Ушинського виступає як основа всіх напрямів виховання. Психолого-педагогічний механізм його з усією достеменністю розкрито в Фундаментальній статті "Праця в її психічному й виховному значенні" (1860). Працю він вважає головним "джерелом людської гідності," і щастя".[3]

Основне покликання господарсько-трудового виховання полягає в тому, "щоб розвинути в людині звичку й любов до праці: воно повинне розвинути в людині звичку і любов до праці".[4]

Етичне й естетичне виховання К.Д.Ушинський трактував як цілеспрямований, організований процес формування у дітей розвиненої естетичної свідомості, художньо-естетичного смаку, здатності сприймати, творити й цінити прекрасне, поводитись культурно, гречно і достойно.

Фізичне виховання, як це К.Ушинський виклав у книзі "Дитячий світ" (розділ "Про людину"), та в третьому томі "Педагогічної антропології" (розділ "Загальні зауваження про фізичне виховання"), має за мету зміцнення здоров'я, сили, досягнення правильного тілесного розвитку й утвердження здорового способу життя, вироблення навичок санітарно-гігієничної культури учнів.

Всі напрямки виховання К.ДУшинський розглядав як єдину нероздільну цілість, у гармонії родинно-громадсько-шкільного впливу на виховання. "Громадське виховання є для народу його сімейне виховання. У сім'ї природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і

---

[1] Ушинський К. Питання про народні школи // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. - Т.2. - К., 1983. - С. 56.

[2] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні//Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.-Т. 1.-С. 101.

[3] Ушинський К. Праця в її психологічному і виховному значенні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.- Т. 1.- С. 107.

[4] Там само.- С. 113.

дальшого розвитку характеру батьків"[1], - відзначав видатний український педагог.

За висновком К.Д.Ушинського, повне досягнення навчальної й виховної цілі можливе, коли її здійснює висококваліфікований вчитель, вихователь.

Вимоги до вчителя і його всебічної підготовки сформульовані К.Ушинським чітко і однозначно. Вміння не тільки вчити, але й виховувати любов до своєї професії й прихильне ставлення до дітей, відповідальне ставлення до обов'язків педагога, освіченість, ґрунтовне знання педагогіки і психології, статечність, володіння педагогічною майстерністю й педагогічним тактом - ось провідні риси справжнього вчителя.

У статті "Три елементи школи" (1857) К.Ушинський виділив такі найвпливовіші виховні сили: адміністрацію закладу, вихователів та вчителів. Він переконливо доводить, що коли "вихователь як за освітою, так і за характером своїм відповідає високому покликанню педагога, то заклад у його руках швидко може досягти довершеності".[2]

Видатний учитель українських учителів висловлює Своє переконання також у "тому, по без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характер може формувати характер".[3]

Звичайно, справжній учитель, на думку К.Д.Ушинського, той, хто постійно сам вчиться, займається самоосвітою, знайомиться з найновішою педагогічною літературою підвищує і удосконалює свою кваліфікацію. Саме ця думка пронизує його статтю "Про користь педагогічної літератури". Найістотнішим недоліком у справі тодішньої народної освіти К. Ушинський вважав нестачу "хороших наставників, спеціально підготовлених до виконання своїх обов'язків". Свої докладні міркування про підготовку кваліфікованих учительських кадрів для молодших класів він вклав у статті "Проект учительської семінарії" (1861). Разом із цим К.Ушинський обстоював гостру необхідність відкриття й функціонування обширних педагогічних факультетів при університетах, "фактичне значення такого педагогічного або взагалі антропологічного факультету було б велике. Педагогів кількісно потрібно не менше, а навіть ще більше, ніж медиків, і якщо медикам ми вверяємо наше здоров'я, то вихователям вверяємо моральність і розум дітей наших, вверяємо їхню душу, а разом з цим і майбутне нашої вітчизни ".[4]

---

[1] Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.- Т. 1.-С. 101.

[2] Ушинський К. Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.-Т.1.-С. 27.

[3] Там само.- С. 39.

[4] Ушинський К. Людина як предмет виховання // Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.- Т. 1. - С. 200.

Значення К.Д.Ушинського у розвитку педагогічної думки колосальне. Він став основоположником, творцем глибокої, стрункої педагогічної системи. Цим забезпечив високий науковий злет і світову славу української педагогіки в усіх її основних напрямках - в галузі новітньої дидактики й теорії виховання, школознавства й підручникознавства, педагогічної антропології, українознавства, підготовки учительських кадрів.

Послідовниками Ушинського в Україні були Т.Лубенець, Б.Грінченко, Х.Алчевська, О.Духнович, Ю.Федькович, С.Русова, Г.Ващенко та багато інших.

Педагогічні ідеї великого педагога нині успішно втілюються у розбудові самостійної Української держави, відродженні й розвитку національної школи, освіти, української системи виховання, української педагогіки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1.Які педагогічні вимоги висунув громадсько-педагогічний рух 60-х років в Україні?

2. На прикладі біографії К.Ушинського покажіть його велич як українського педагога.

3. Назвіть найбільш відомі вам педагогічні праці К.Ушинського. Як трактував К.Д. Ушинський педагогіку?

4. Розкрийте суть висуненого К.Ушинським принципу народності.

5. Чим і як обгрунтував К.Ушинський необхідність національного виховання?

6. Дайте оцінку основних положень дидактики К.Ушинського.

7. Охарактеризуйте підручники «Дитячий світ» та «Рідне слово».

8. Визначте провідні напрямки виховної системи К.Ушинського і діяльність їх реалізації в школах самостійної Української держави.

9. Які вимоги ставив К.Ушинський до вчителя і його професійної підготовки?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

У ш и н с ь к и й К.Д. Вибрані педагогічні твори. У 2-х т.- Том І і ІІ. - К., 1983.

У ш и н с ь к и й К. Д. Життя і діяльність у портретах, ілюстраціях і документах. - К., 1974.

У ш и н с ь к и й К. Д. про сімейне виховання /Упорядник та автор вступної статті О.Т. Губко. - К., 1974.

ТЕМА 12. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ М.П.ДРАГОМАНОВА І Б.Д.ГРІНЧЕНКА

М.П.Драгоманов

Проблема української школи посідає чільне місце у творчості Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895), ім'я якого так довго або зовсім замовчувалося, або згадувалося із образливими і зовсім несправедливими прізвиськами. Прикладом тому може бути досить авторитетне дослідження "Антология педагогической мысли Украинской ССР" (М.: Педагогика, 1988), в якій на 640 сторінках не знайшлося місця навіть згадати імені апостола правди і науки Михайла Петровича Драгоманова - видатного діяча української науки і культури світового значення.

Все своє свідоме життя він обстоював змагання українського народу та його просвітителів за національну народну освіту. Працюючи приват-доцентом Київського університету, вчителем у Тимчасовій педагогічній школі, недільній школі, професором Софійського університету, у своїй науковій, публіцистичній діяльності, як історик, фольклорист тощо, Драгоманов глибоко аргументовано, науково-переконливо розглядає широке коло освітніх завдань, які висвітлені у працях: "Народні школи на Україні", "Педагогічне значення малоруської мови", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Земство і місцевий елемент у народній освіті", "Про систему народної освіти у південно-західному краї", "До питання про малоруську літературу" та багатьох інших.

Докладно своє життя, формування педагогічних поглядів, учительську, просвітницьку, науково-публіцистичну діяльність М. П. Драгоманов розкрив у своїй "Автобіографічній замітці".[1]

Сучасник Михайла Драгоманова Іван Франко дав високу оцінку його працям: "Він не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття". Це стосується і педагогічної творчості, провідне місце у якій посідають проблеми освіти та школи, їх роль у становленні та розвитку української національної культури, різнобічному житті народу. Зокрема, Драгоманов досліджує вітчизняне шкільництво на різних етапах національно-політичного життя українців.

---

[1] Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. - У 2 т. - Т. 1. -К., 1970. - С. 39-68.

Вчений доводить, що український народ мав у минулому значний культурний розвиток і стояв на рівні з іншими європейськими народами. Особливо це характерне для доби Київської України-Русі та козацької республіки, коли народ був суверенним, і культура його розвивалася самобутньо. У козацький період найбільш виразним було духовне життя українців, коли вони виявили національну свідомість і протидіяли намірам денаціоналізації з боку польських, російських, мад'ярських, австрійських, румунських та інших колонізаторів.

У своїх творах, зокрема у праці "Літературно-громадські партії в Галичині", Драгоманов стверджує, що українська громадськість завжди вбачала у рідній школі важливий засіб духовного життя і всіляко підтримувала її діяльність. До занепаду українську школу привела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідував національні прояви невільних народів. Викриваючи брехливі заяви російських шовіністів про те, що Україна просвітилася з Півночі, М.П.Драгоманов на підставі аналізу історичних фактів показує зворотне: ще коли на місці Петербурга було моховите болото, в Україні діяли громадські школи, а в Києві існувала перша руська вища школа.

Драгоманов нещадно викривав самодержавство, реакційну роль системи народної освіти царської Росії у позбавленні прав народу на навчання. У статті "Народні школи на Україні" він пише, що вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою. Він все робив аби не дати людям вчитись, - особливо мужикові, - не дати вчитись навіть просто азбуки. Уряд не фінансує витрати на потреби освіти народу; якщо казна витрачає на рік на одного панича в середньому 807 крб., то на кожну мужицьку дитину в школі казна виділяє тільки 4 копійки на рік.[1]

Різко критикує Драгоманов міністра освіти Д.Толстого, який на його думку, є явний ворог освіти простого люду. Він засуджує чиновників міністерства, інших діячів народної освіти, які не дбають про народну освіту, борються проти неї, переслідують прогресивних вчителів тощо.

Вченого непокоїло те, що в зросійщених школах учні не вивчали правдивої історії свого народу. Тому він велике значення надав ознайомленню дітей з українським фольклором, в якому відбиті духовні скарби народу, його історія.

У ньому зосереджена висока моральність народного життя, відчуття рідної землі, Вітчизни, гідності, правдивої історії тощо. У той час, коли від народу відвернулася українська інтелігенція, а російські вчені наскрізь деформували історію, на думку вченого, пісні "зосталися єдиними українськими літописами XVIII-XIX ст. і майже єдиним показником того, що український народ не загинув". У своїй праці "Нові українські пісні про громадські справи" Драгоманов показує, що в піснях народ оспівав свою іс-

[1] Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. - К., 1991. - С. 290.

торію, своє прагнення до волі, у них втілена висока духовність. Пісня для українця, на думку вченого, завжди була і є важливим чинником виховання національної самосвідомості: "Зраджений власною шляхтою, яка сполячилась та змосковилась, народу довелося здатись тільки на свій природний розум та на спомини про стару козацьку волю й на заостанки тодішньої освіти, котрі переховувались у старих піснях". Це дало можливість народу вистояти, винародовлення українців не відбулося. Це сталося згодом, коли в наступ на українство пішла радянська тоталітарна система, коли за фізичним винищенням кращих сил народу широким фронтом розгорнувся ментальний геноцид.[1]

Вчений-просвітитель обстоював освіту не вузько національну, а як таку що вбирає в себе кращі здобутки світової культури. Отже він засуджує твердження про окремість української освіти, її ізоляцію від освітнього і наукового рухів Європи та Америки. Тому Драгоманов закликає своїх сучасників у змісті української освіти відбити європейський і світовий культурний, політичний і соціальний прогрес. Цю справу він вважав негайною, наголошуючи "з цього не слідує, щоб вони мусили зрікатися своєї прихильності до України, до її нації, або й заходів відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу". Навпаки, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу.[2] Таким чином, зміст української освіти мусить наповнитися європейськими гуманістичними ідеями, досягненнями світової наукової та педагогічної думки.

Після Валуєвського циркуляру у 1876 р. царем був підписаний Емський указ, яким посилювався наступ російського самодержавства на українську культуру і освіту. Ним категорично заборонялося викладання українською мовою, не дозволялося друкування українських книг тощо. М.П.Драгоманов відгукнувся на прийняття цього антиукраїнського документу статтею "До питання про малоруську літературу", в якій закликає українців до невтомної праці: "Українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, надіятися тільки на свої сили, не звертаючи надто великої уваги на постійних круків, ні на тих, що каркають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх з природної дороги".

М.Драгоманов скористався із нагоди проведення у Парижі Всесвітнього літературного конгресу і виступив на ньому з протестом проти заборони царизмом української мови. Усі делегати конгресу ознайомилися з брошурою, написаною вченим під назвою "Українська література,

---

[1] Ткачук А. П. Апостол правди і науки // Рідна школа, 1994. - № 4.

[2] Круглашов А. М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. - № 8.

заборонена російським урядом". З її змістом незабаром ознайомилася вся літературна Європа.

На противагу царським рішенням про заборону української мови, Драгоманов обстоює її введення у народних школах. Він доводить, що справа освіти в Україні має вестися через українську мову та культуру, бо мова, на його думку, не тільки відіграє важливу роль при самому першопочатковому навчанні. "Мова, що відбиває життя та побут народів, сама по собі слугує засобом освіти". Драгоманов вважав, що обмеження рідної мови веде до непоправних явищ - винародовлення, морального та інтелектуального занепаду нації. Відстоюючи право українського народу на свою мову, він пророче передбачав її майбутнє: "Це не мова лише простонароддя, як стверджують московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим".[1]

Тому українська мова має бути обов'язковою при початковому навчанню дітей з поступовим розширенням її вжитку у середній і вищій школі.

Українська народна школа повинна бути доступною для хлопчиків та дівчаток, її мережа має забезпечити навчання всіх дітей. Драгоманов у своїх публіцистичних статтях різко засуджує політику міністерства освіти, спрямовану на гальмування шкільної справи, невикористання навіть тих мізерних коштів на розвиток шкільництва, які передбачалися урядом.

Драгоманов вважав, що шкільна справа має вирішуватися не на національному, а педагогічному грунті. До такого переконання вчений прийшов після репресій української школи, які вчинилися після прийняття у 1863 році Валуєвського циркуляру. У ньому проголошувалося, що "никакого особенного, малороссийского языка не было, нет й не может быть". Ним заборонялася українська мова в школах, не дозволялося книгодрукування, діяльність українських театрів тощо. По суті українському народу було відмовлено в існуванні як етносу.

Як боронити свої права в умовах державного терору проти всього українського? М.П.Драгоманов, знаючи реакцію царизму щодо вияву національних інтересів, вважав на тому етапі українських змагань за рідну школу доцільнішим надати проблемі не національний, а науково-педагогічний характер (бо національний, на його думку, був в умовах російського самодержавства безперспективним). У ряді статей і, зокрема, в праці "Педагогічне значення малоросійської мови" у 1866 р., а також у листах до М.Павлика. він вважає, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити на педагогічнім, а не націоналістичнім полі. Підтверджує це він таким обгрунтуванням: "Поставте, наприклад, у земстві, найвільніше вибраному, справу так (по австрійському) -

[1] Драгоманов М. П. Гете й Шекспир в переводе на украинский язик. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1. - К., 1970. - С. 145.

в школах мусять вчитись по українському, бо українці - самостійна нація, то не знайдете і 5 голосів на губернське земство навіть в Полтаві, або Чернігові. А поставте на педагогічне поле, та не виключаючи і рос. мови, - буде інакше: матимете українську мову в школах і потім будете підніматись угору".[1]

В українській школі провідна роль у навчанні і вихованні дітей належить свідомому свого обов'язку народному вчителеві.

Розлучений з любимою Україною, М.П.Драгоманов плідно працював і за її межами. Він надсилає свої праці до України, Відня, Женеви, де в українських виданнях продовжує публікувати статті, розвідки, студії.

В Софійському університеті ім. Климента Охридського Михайло Драгоманов викладав ряд історико-філологічних дисциплін, завідував кафедрою історії слов'янства. Тут він написав одну з найкращих своїх праць "Чудацькі думки про українську національну справу" (1891), тут його талант і майстерність досягли епогею, тут і досі пам'ятають професора з України, серце якого покоїться на меморіальному кладовищі столиці Болгарії.

Драгоманов, щиро вболіваючи за долю України, засуджував представників інтелігенції, які не дбали про українські інтереси, чим збіднювали свою землю: "... ті люди, між письменними українцями, котрі не хотять, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, мусять зректись не йти з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському - єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки..." Отже свідомі свого обов'язку українці мають дбати про культурний, політичний та соціальний прогрес своєї батьківщини.

Провідну роль у цій справі Драгоманов надає народному учителеві. У праці "Народні школи на Україні" просвітитель вірить, що настане час, коли вчитель заведе "нові порядки" попереду в школі, виготовить таки з дітей нову, не задурену породу людей, і дасть з себе зразок нового чоловіка". Просвітителя хвилювало пригнічене становище народного вчителя, що сковувало його фізичні і духовні сили. У статті "Народні школи на Україні" він викриває ставлення влади до вчителя: "...сільський учитель залишається у нас без допомоги, без ради освічених людей, без бібліотек, кожний над ним знущається, зневажає ним, і кожний прискіпується до нього, шпигує за ним: поліція, інспектори". Захищаючи народного вчителя, Драгоманов разом з тим вимагав від нього високого рівня педагогічної кваліфікації, подвижницької роботи на шляху прилучення простого люду до освіти.

Великий вплив на розвиток педагогічної думки в Україні кінця XIX-початку XX ст. здійснив Борис Дмитрович Грінченко (1863 - 1910 рр.).

---

[1] Кругляшов А. М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. - № 8.

Б.Д.Грінченко

Життєвий і творчий шлях Б.Д.Грінченка, його педагогічна діяльність досить докладно розкрита в багатьох сучасних працях істориків української педагогіки.[1] Багато цікавого про життя-подвиг учителя, педагога-мислителя, письменника-класика, вченого фольклориста та етнографа Б.Д.Грінченка несуть передмови до публікацій його посмертних праць. Це передусім передмови І.Пільчука[2] та В.Шевчука.[3]

"Маючи неабиякі здібності, він самостійно досяг такого рівня освіченості, здобув такий науковий авторитет, що Російська імператорська академія наук надсилала йому на рецензії праці своїх академіків з етнографії, фольклору, лексики".[4]

Шкода, що теоретична педагогічна та й літературна спадщина 47-літнього "учителя українців", людини, "яка більше трудилась, ніж жила", видається не часто, малим тиражем, і все ж учитель має певну кількість видань прекрасних творів Бориса Грінченка, які сучасним школярам конче потрібні не тільки для загального знайомства з минулою епохою, - вони виховують і сучасну молодь, формуючи найкращі людські почуття синівної любові і ніжності до згорьованої України, народу-велета, якому стільки часу не давали звестися на повен зріст.

От подвиг тендітної невеличкої Олесі, яка врятовує братика Михайлика і заводить загарбників-татар (діялося це за часів Київської України-Русі) в лісовії хащі і болота (оповідання "Олеся"), або ж благородні серця і зворушливі вчинки однокласників Олександри, яка вкрала... шматок хліба, бо так хотілося їсти (оповідання "Украла"). Та й усі інші твори Б.Д.Грінченка вчать щиросердя, добра, людському благородству і національної самосвідомості.

Все своє педагогічне життя педагог присвятив проблемі створення нової української школи, яка б діяла на гуманістичних, демократичних засадах і привела б український народ до національного відродження. У передові до книги "Перед широким світом" він наголошує: ".. ми зостались в

---

[1] Основні з них: Веркалець М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. - К., 1991; Погріб-ний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. - К., 1988; Неживий О. І. Для рідного слова //Початк. школа, 1988. - № 12 та ін.

[2] Пільчук І. Борис Дмитрович Грінченко: Передмова до оповідань Б.Грінченка Без хліба. - К., 1958; його ж: Класична спадщина Бориса Грінченка: Передмова до творів Б.Грінченка у двох томах. - Т. 1. - К., 1963 та ін.

[3] Шевчук В. Дорогий друже! Вступне слово / У кн.: Грінченко Б. Казки. - К., 1990; його ж: Він дуже любив дітей / У кн.: Грінченко Б. Лесь, преславний гайдамака: Віршовані оповідання, легенди та казки. - К., 1991 та ін.

[4] Мартиненко В. О. Борис Дмитрович Грінченко: 9.XII.1863 - 6.V.1910 //Початк.школа, 1995. - № 4. - С. 57.

просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи." І це були не просто слова, а подвижницьке його служіння рідній школі є ствердженням вірності цій ідеї.

У своїй праці "Якої нам треба школи" педагог робить висновок про необхідність навчання дітей рідною мовою, бо "діти, що вчаться своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку".[1]

Б.Д.Грінченко у праці "Народні вчителі і вкраїнська школа" показує роль русифікації у денаціоналізації українського населення, в його психологічному виродженні: "Коли мову будь-якого народу, як от українського, виганяють зі школи, з церкви, з адміністративних інституцій, з суду, забороняють її навіть у літературі, то тоді тая мова перестає бути мовою освіти, культури, мовою освічених класів і зостається тільки мовою темної неосвіченої маси".

Негативно ставився педагог до тих діячів освіти і культури, які проявляли нігілізм у ставленні до мови навчання, не бачили шкоди, якої завдає російськомовна школа українським дітям.

Його принциповість з цього питання проявилася у ставленні до Х.Д.Алчевської, яка опікала Олексіївську школу, де працював учителем Грінченко. Він демонстративно відмовився від участі у святкуванні тридцятирічного ювілею освітньої діяльності Алчевської, мотивуючи це глибокими розбіжностями: "Це та розбіжність, що заважає мені прилучитися до Ваших урочистостей. Я вважаю, що українці повинні служити Україні й українській, а не московській освіті. Поважаючи діячів московської освіти на московській землі, я не можу інакше, ніж негативно, поставитись до московської освіти на землі українській. Кінцевим результатом діяльності Христини Данилівни є омоскалення мого народу, - тобто те, проти чого спрямована моя діяльність. Зрозуміло, що мені неможливо й ні за що вітати Христину Данилівну 14 травня. Зробивши це, я виявився б людиною, яка робить одне, а говорить інше". [2]

З гіркотою описує педагог принизливе становище української мови на українській землі: "Нашій українській мові тепер нема ходу: вигнано її зі школи, з суду, з усіх державних і крайових урядів, з церкви - скрізь. Де не піде наш чоловік, всюди до його по-московському озиваються, а як заговорить він по-своєму, то ще з його глузують, знущаються, а як солдатів, то й б'ють за їх рідну мову. По школах школярів теж одучають, щоб по своєму не говорити, і розказують їм, що українська мова, то хохлацька,

---

[1] Грінченко Б. Якої нам треба школи. - К., 1912. - С. 6.
[2] Відділ рукописів УНБ НАН України.- Ф.1. - № 32541.

мужицька, погана мова, що нею тільки дурні хахли, а путящий, розумний, освічений чоловік повинен говорити московською мовою".[1]

Таке ставлення до мови спонукало педагога до глибоких наукових досліджень ролі рідної мови у процесі навчання й виховання.

Багаторічна робота Б.Д.Грінченка над дослідженням лексики української літературної мови XIX ст., фольклорних творів, більшості діалектів привела до появи протягом 1900 -1907 рр. чотиритомного "Словаря украинского языка, собранного редакцией журнала" Киевская старина". Далі на титулі першого тому позначено: "Редактировал, с добавлением собственных материалов Б.Д.Гринченко".

Словник Б.Грінченка (або СУМ Бориса Грінченка), як увійшов він в історію, став надзвичайно цінною лексико-графічною пам'яткою, що подає в перекладі російською мовою близько 68 тисяч реєстрових слів (інколи з тлумаченням) з відповідним українським ілюстративним текстом до кожного з поданих означень.

Варто підкреслити, що ще в рукописі СУМ Бориса Грінченка (1906 р.) був відзначений другою премією М.І.Костомарова за кращий малоруський словник.

Духовна значимість СУМ Бориса Грінченка не втрачає свого значення, а з плином часу набуває все інших оціночних суджень, адже справжня пам'ятка не має натуральної ціни.

Необхідність навчання дітей на рідній мові педагог стверджує з позицій принципу природовідповідності. Школа має вчити природній мові, розвивати її, щоб остання стала досконалим засобом духовного життя, формування та розвитку думки.

Б.Д.Грінченко показує неймовірні труднощі, які має українська дитина в російській школі. Долає їх вона шляхом великих нервових зусиль. За таких умов втрачається послідовність і системність у здобутті знань. Тут має місце порушення принципу доступності у навчанні: "Засвоєння чужої вимови, заучування незрозумілих слів й виразів та осягнення правил чужої мовної будови вимагає від дитячи, - писав Грінченко, - великого напруження думки, розумової енергії. Між іншим, уже саме засвоєння механізму читання і письма настільки сама по собі важка для дитини справа, що у величезної більшості дітей одне воно вимагає всіх їхніх розумових зусиль, тому зрозуміло, настільки навчання грамоти затримується вивченням чужої мови".

Б.Д.Грінченко вважав, що нова школа повинна надати освіті розвиваючий, виховуючий характер. Він не вважав, що головним завданням школи є наповнення учнівських голів певною сумою знань. Вся суть народної школи полягає, на думку педагога в тім, щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності. Б.Д.Грінченко стояв на тій позиції, що всі знання, які учень

[1] Грінченко Б. Чого нам треба? - Львів, 1905. - С. 41.

набуває в школі повинні бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті. Для того, щоб розвивати розумові здібності дітей, вчитель має добирати відповідні методи навчання. Педагог у своїй практиці відкидав зазубрювання, не усвідомлене запам'ятовування, протиставляючи їм навчальну роботу, що розвивала образне і абстрактне мислення, забезпечувала глибину знань. Він залучав до самостійного читання, написання учнем рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного. Читання дає дитині, - писав Б.Грінченко у праці "До питання про журнали для дитячого читання", - новий грунт для роботи свого мислення. Виходячи з цього, він розглядає проблеми книги: вони повинні нести ідеали гуманізму, добра, правди і краси. Наслідуючи великих просвітителів Т.Шевченка, П.Куліша, К.Ушинського, Б.Грінченко пише навчальні книги для дітей: "Українську граматику", "Рідне слово" ("Українська читанка"), "Українська граматка" складалася з трьох розділів: букварної частини, "читання після азбуки" та зразків каліграфії.

Як відзначає дослідник творчості Б.Грінченка М.Веркалець, навчати дітей грамоти вчитель починав з відомостей про звуки, що становлять основу всякої мови. Саме за фонетичним принципом Грінченко і побудував свій буквар. "Діти спочатку, - пише він, вивчались розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходило до того, що з показаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери".[1] Водночас педагог навчав дітей писати елементи літер. Усна робота в першому класі завершувалася сполученням звуків у склади та слова. "Кожен учитель знає, - зазначав автор, - що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зі звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери". [2]

За таких умов, правильно вважав педагог, діти засвоюють помилковий стереотип "літера - тверда, м'яка" або звикають до шкідливого ототожнення букви зі звуком.

Б.Д.Грінченко рекомендує після опрацювання звукової системи української мови приступати до читання та писання. Ця робота починалася з вивчення шести малих букв (о, с, а, х, л, м) на руховому алфавіті поруч з ідентичними великими літерами. Лише після цього ставала потрібною книжка, де кожна літера ілюструвалася малюнком. Діти називали зображену річ, а потім читали підтексти, в яких досить легко віднаходили нову літеру, знаючи, як її слід вимовляти. Через те, - зазначав Б.Грінченко, - читання й писання не тільки одне одному не заважало, а, навпаки, допомогало одне одному, робило науку розумнішою, інтереснішою учневі.

Дотриманню послідовності навчальних операцій підпорядковано й

---

[1] Грінченко Б. Українська граматка. - К., 1917. - С. 61-62.
[2] Там само.

засвоєння прописних літер, у процесі якого вчитель, повідомляючи учням для запису окремі слова, поступово підводив їх до формування вміння писати диктанти.

Значне місце в книзі для першокласників приділялося завданням граматичного характеру, які подавалися до кожної теми. Замість крапок дітям необхідно було відшукати потрібну граматичну форму. Це, вважав Грінченко, зацікавлює учнів, і привчає їх свідоміше порядкувати мовою.

Грінченко вважав, що на особі вчителя грунтується все навчання і виховання. Він хотів його бачити високоосвіченою, високоморальною особою, яка досконало знає свою справу, сумлінно виконує вчительський обов'язок, є справедливою, послідовною і цілеспрямованою в своїх діях. Педагог висміює обмежених вчителів, які вбивають у дітях прагнення до знань, знущаються над ними морально та фізично. Таким горе-вчителям Грінченко протиставляє образи справжніх народних вчителів, які живуть життям народу, і з любов'ю викохують його дітей на культурних здобутках попередніх поколінь.

Педагога хвилювало й те, що серед вчителів переважає жіноцтво, що, на його думку, не сприяє повноцінному вихованню хлопчиків. Отже, проблема, очоловічення школи, започаткована Грінченком, і сьогодні є невирішеною.

Над могилою талановитого письменника і великого педагога у тузі й скорботі промовляли визначні сини України. А Микола Лисенко, як свідчить В.Качкан, сказав так: "Нова, свіжа втрата! Нова рана на тілі бездольної, на людях праці убогої України! Ось та рана, та непереможна, гірка втрата: лишилася сама облуда, а духа... Грінченкового не стало, не має... Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втеряли, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато, три, чотири, та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю".

М.М.Грінченко
(М.Загірна)

Минають роки, відходять у далечінь літа, а кожен вдячний українець, який знайомий з творчістю Б,Грінченка, не може не згадати його вдячним словом за працю на користь рідній Україні.[1]

Вірним однодумцем і помічником Б.Грінченка була його дружина, Марія Миколаївна Грінченко. дівоче прізвище Гладіліна (1863-1928 рр.). Росіянка за походженням, Марія Миколаївна після знайомства з Борисом Дмитровичем (1883 р.) повністю розділяє погляди майбутнього

[1] Качкан В. Борис Грінченко // Освіта, 1993. - 6 серпня. - С. 13.

чоловіка, опановує українську мову, сприймає ідею національного відродження школи, освіти, педагогіки і усієї культури народу України.

М.М.Грінченко дотримувалася найбільш прогресивних ідей відродження шкільництва і освіти на засадах національної етнопедагогіки. Як і її чоловік, М.М. Грінченко таємно, всупереч офіційним заборонам, навчала школярів української мови.[1]

Працюючи в земських і приватних школах, подружжя Грінченків значну увагу приділяли позакласній роботі, засобами якої могли нести школярам і їх сім'ям зернятка національної культури, розучуючи з учнями українські народні пісні "Заповіт", "Реве та стогне Дніпр широкий" (на поетичні твори Т.Г.Шевченка), історичні пісні "Про Морозенка", "Про Байду", колядки та щедрівки, інші співанки.

М.М.Грінченко в історії української педагогіки і писемства більш відома як Марія Загірна. Вона пише просвітні брошури "Як вигадано машинами їздити", "Добра порада: Оповідання про ліки від скаженої хвороби", "Страшний ворог: Книжка про горілку" (1894-1900 рр).

М.М.Грінченко ще створює ряд книг і брошур, пише немало статей, редагує матеріали: до журналів і газет, бере активну участь в роботі освітянських і просвітних організаціях, у деяких випадках є їх фундатором чи бере участь у фундації.

Марія Миколаївна Грінченко останні роки життя присвятила публікаціям основних навчальних книг для початкових класів, які свого часу підготував Борис Дмитрович Грінченко. Обидва видання читанок тепло зустрінуті освітянською громадськістю як навчальні книги нового типу.

Сама М.Грінченко видає у двох книгах читанку "Наша рідна мова", а ще у дорадянський час готує рукописний каталог книгозібрання Б.Д.Грінченка (848 сторінок!), що є вельми цінним джерелом історії української педагогіки.

З самого початку заснування історико-філологічного відділу Української Академії наук М.М.Грінченко обирають членом-редактором Комісії словника української живої мови (1919 р.). Тут вона працює до останніх днів свого життя.

Педагогічна творчість Апостолів українського просвітництва М.Драгоманова й Б.Грінченка є золотим фондом вітчизняного шкільництва та педагогіки, сьогодні вона є основою розбудови національної школи і педагогіки суверенної України.

---

[1] Копиленко Н. Б. Освітянський подвиг Марії Грінченко // Рідна школа, 1994. - № 9. - С.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. М.П.Драгоманов наполягає на "європеїзації" української освіти. Чи не означає це втрати національних здобутків вітчизняної школи та педагогіки?

2. Педагогічна доля звела Б.Д.Грінченка з відомою громадською діячкою Х.Д.Алчевською, яка багато дбала, про освіту простого люду. За якими ознаками і чому тип школи Алчевської суперечив педагогічним переконанням Б.Грінченка?

3. На які роздуми вас надихає думка М.П.Драгоманова: "Коли вчитель "дійсно здатний бути вчителем, він полюбить дітей, школу, почне думати, як би ліпше навчити дітей читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим серед себе. І ось уже школа для нього не привід тільки, а ціль життя і праці. Усяке діло тоді іде добре, коли чоловік йому присвячується увесь" (Драгоманов М.П. Народні школи на Україні. - С. 25)."

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

К и я н Л. Ф. Визначний діяч української освіти; До 150-річчя з дня народження М.П.Драгоманова //Почат. школа, 1991. - № 11.

К л и м ч и к Л. А. Гідна мова в контексті педагогічних поглядів М.Драгоманова //Почат. школа, 1994. - № 1.

К р у г л а ш о в А. М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. - № 8.

Т к а ч у к А. І. Апостол правди і науки (національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) //Рідна школа , 1994.- № 3-4.